

Seksjon for nordisk
språk og litteratur

NOR- *skrift*

Arbeidsskrift for nordisk
språk og litteratur

Nr. 98/1998

Redaksjonskomité: Harald Bache-Wiig, Unn Røyneland
Gunnar Sivertsen, Arne Torp

NORskrift. Arbeidsskrift for nordisk språk og litteratur blir utgitt av Seksjon for nordisk språk og litteratur, Institutt for nordistikk og litteraturvitskap, Universitetet i Oslo. Spørsmål om abonnement kan rettast til Mette Rønning, telefon 22 85 62 27.

Adressa til redaksjonen er Seksjon for nordisk språk og litteratur
Institutt for nordistikk og litteraturvitskap
Boks 1013 Blindern
0315 Oslo

ISSN 0800.7764

Forord

Som de vil sjå, byggjer alle artiklane i dette nummeret bortsett frå den første og den siste på prøveførelsesningar som har vore haldne ved hovudfagseksamen i nordisk ved Universitetet i Oslo dei siste par åra. Redaksjonen vil takke alle bidragsytarane for samarbeidet.

Vi vil også gjere merksam på at vi no har lagt ut på Internett eit samla oversyn over alle artiklane i Norskraft frå nr. 1-1975 til 97-1998. Dette oversynet ligg på adressa www.hf.uio.no/inl/anst/norskraft.html. Der står det også korleis ein kan få tak i hefta.

Unn Røynealand

Arne Torp

INNHOLD

HANS-OLAV ENGER

Det mentale leksikonet:
ei liste over 'basic irregularities'
eller et strukturert nettverk? 8-25

BÅRD ESKELAND

Dette er Bergen
Ein sosiolingvistisk presentasjon 26-50

ODDMUND LØKENS GARD HOEL

Dialektar og sosiolingvistikk
Ei drøfting av kva nyare sosiolingvistikk
har hatt å seie for synet på kva ein dialekt er 51-67

JANNE BRIT MYRMO

Grammatikkemnet i norskfaget:
historiske og aktuelle vurderinger 68-88

ÅLOV RUNDE

Strukturen til leksikonet. En kritisk jamføring av
strukturalistiske og kognitive tilnæringsmåter..... 89-106

LIVE STOKSTAD

Vokalharmoni og vokalbalanse i gammelnorske tekster 107-127

JAN SVENNEVIG

Meningsskaping og forhandling i samtale.....128-140

Det mentale leksikonet: ei liste over 'basic irregularities' eller et strukturert nettverk?¹

HANS-OLAV ENGER

1 INNLEDNING

Det kan være greit å begynne denne artikkelen med en advarsel, en advarsel som er hentet fra ei innføringsbok i språkvitenskap: "Kor mykje veit vi om det mentale leksikonet? La oss vedgå med ein gong at vi ikkje kan seie så mykje sikkert" (Endresen 1996:223). Denne advarselen er et godt utgangspunkt for den følgende diskusjonen. Vi veit ikke så mye om det mentale leksikonet. Påstander om det mentale leksikonet er ugreie å gjøre empiriske og presise, og vi har ikke direkte tilgang til alle deler av hjernen. Mange av påstandene våre om det mentale leksikon blir gjerne mer eller mindre 'inspirerte gjetninger' (Aitchison 1994:36).

Dette betyr ikke at det er uråd å si noe om det mentale leksikonet. Vi veit faktisk noe, og i tillegg foreligger det mange kvalifiserte gjetninger. Overskrifta på denne artikkelen skisserer to tilsynelatende svært ulike syn. Er det mentale leksikonet ei liste 'basic irregularities', grunnleggende uregelmessigheter, eller er det et strukturert nettverk? I denne artikkelen vil jeg forsøke å gi noen argumenter for det synet at det mentale leksikonet har ei form for struktur, enda om en vel også må anta at det inneholder en del grunnleggende uregelmessigheter. Kanskje er ikke de to synsmåtene i overskrifta fullstendig uforenlige, enda om de ofte blir presentert som det i litteraturen.

Denne artikkelen er bygd opp slik: Først skal vi se litt nærmere på Leonard Bloomfields syn, nemlig at leksikonet er ei liste over uregelmessigheter. Dette synet vil bli knyttet sammen med Bloomfields vitenskapsfilosofiske posisjon, og vi skal se på noen uheldige konsekvenser av Bloomfields syn på leksikonet. Deretter skal vi se

---

¹ Denne artikkelen er en norsk versjon av prøveforelesninga mi for oppgitt emne til dr art - graden ved Universitetet i Oslo, 28. februar 1997. Oppgava lød "The mental lexicon: A list of basic irregularities or a structured network?" Jeg vil få takke Staffan Hellberg for nyttige kommentarer til denne versjonen.

hvordan språkvitere i dag har ulike syn på leksikonet, og vi skal se nærmere på muligheta for en syntese, altså for det synet at leksikon både er ei liste uregelmessigheter og et strukturert nettverk. Hovedsynspunktet i artikkelen er altså at det mentale leksikonet ikke bare er ei liste over uregelmessigheter, men at det også har struktur.

2 BLOOMFIELD

Uttrykket 'a list of basic irregularities' stammer fra den amerikanske lingvisten Leonard Bloomfield (1993:274), og Bloomfield er et høvelig utgangspunkt for diskusjonen vår, også fordi han har vært så innflytelsesrik. Innafor mange språkvitenskapelige skoler står hans syn på leksikon fortsatt ved lag, og Jean Aitchison (1994:26) hevder sågar at det er først nylig dette synet er blitt kritisert.

Bloomfield tar utgangspunkt i de engelske substantivene *fox* og *ox*. Flertalsendelsen i *foxes* er regelmessig, flertalsendelsen i *oxen* er uregelmessig. Regelmessige endelser trenger ikke listes opp for hvert ord, mens uregelmessige endelser må listes ved hvert enkelt ord. Betydningen til hvert enkelt morfem er arbitrær. Det er også arbitrært hvilken ordklasse ('form-class', i Bloomfields terminologi) dette morfemet tilhører. All slik informasjon må være lagret i leksikon. Bloomfield skjelner altså mellom grammatikken, som inneholder språklige regelmessigheter, og leksikon, som er arnested for språklige uregelmessigheter. Bloomfield setter fram to argumenter til støtte for synet på leksikon som ei ustrukturert liste. Det første argumentet bygger på tegnets vilkårlighet. På sett og vis er det nokså tilfeldig at engelsk *tree* skulle betegne akkurat hva det gjør (jamfør fransk *arbre* og tysk *Baum*). Slike fakta må en bare lære seg, og de må finnes i det mentale leksikonet. Bloomfields andre argument er altså at ordklassetilhørighet er vilkårlig. For å kunne bruke det engelske ordet *tree* riktig, er det ikke nok å vite betydningen. En må også vite at dette ordet er et substantiv. Ordklassetilhørighet er uregelmessig og uforutsigelig, på samme vis som betydning er det. Det er ikke nok å lære seg et ords betydning, en må også lære seg hvilken ordklasse det tilhører. Også denne typen informasjon må finnes i leksikonet. Dette argumentet er kontroversielt. Blant andre Lyons (1977), Langacker (1987) og Wierzbicka (1988) har

hevdet at ordklassetilhørighet ikke er fullstendig vilkårlig. (På nordisk grunn kan vi nevne Kjartan Ottósson 1986.) At ordklassetilhørighet ikke er vilkårlig, kan neppe betegnes som et allment akseptert syn, men vi skal gå ut fra at det er det riktige. Det kan være fristende å sette dette i samband med ideer som var mer utbredt før Bloomfields tid, slik de for eksempel kommer til uttrykk hos Otto Jespersen:

Where the two classes [nemlig substantiv og adjektiv, HOE] are distinguished, words denoting such ideas as *stone, tree, knife, woman* are everywhere substantives, and words for *big, old, bright, grey* are everywhere adjectives. This agreement makes it highly probable that the distinction cannot be purely accidental: it must have some intrinsic reason, some logical or psychological ("notional") foundation. (Jespersen 1924:74)

Av Bloomfields to argumenter for å regne leksikon som ei liste uregelmessigheter er altså det ene, det som gjelder ordklassetilhørighet, ganske kontroversielt, mens det andre, det som gjelder tegnets arbitraritet, virker solid.

Nå kan det være nyttig å se Bloomfield i en faghistorisk sammenheng. Bloomfields skille mellom leksikon og grammatikk er nokså likt det vi finner hos forgjengere som Jespersen og Sweet, men det er noen viktige skilnader også. Sweet ser ut til å betrakte skillet som reint praktisk. Om et faktum hører hjemme i grammatikken eller leksikonet, framstår ikke som noe viktig teoretisk spørsmål for han. Sweet (1899) sier at

Grammar – like other sciences – deals only with what can be brought under general laws and stated in the form of general rules, and ignores isolated phenomena. Thus grammar is not concerned with the meanings of such primary words as *man, tree, good, grow*, and relegates them to the collection of isolated facts, called the dictionary or lexicon.

Jespersen er også primært opptatt av det praktiske skillet mellom grammatikk og leksikon, og legger dessuten vekt på at leksikonet og

grammatikken griper inn i hverandre: "Grammar and dictionary [...] in some respects overlap and deal with the same facts" (Jespersen 1924:32).

I motsetning til disse forgjengerne behandler Bloomfield i det minste implisitt det mentale leksikonet. Hans diskusjon av problemet har altså også en psykolingvistisk side, mens Sweet tok for seg et praktisk problem, nemlig arbeidsdelinga mellom grammatikere og leksikografer, og var ikke egentlig opptatt av psykologiske forhold.

Ettersom Bloomfields originalitet på dette punktet iallfall til dels ligger i å omdefinere skillet mellom grammatikk og leksikografi til et skille mellom mental grammatikk og mentalt leksikon, er det nærliggende å spørre om han hadde noe slags grunnlag for dette. Det er iallfall interessant at litteraturreferansene til første delen av kapittel 16 i *Language* – der altså det mentale leksikonet er omtalt – er ei liste over ordbøker. Det kan altså se ut til at Bloomfield tar utgangspunkt i en tradisjonell oppfatning av forholdet mellom leksikon og grammatikk og overfører denne oppfatninga til en karakteristikk av det mentale leksikonet, som jo er noe annet enn trykte ordbøker. Det ser ikke ut til at Bloomfield har noen overveldende psykolingvistisk evidens for dette. Snarere bygger tankegangen på et analogi-resonnement. Dermed er ikke sagt at dette nødvendigvis er forkastelig. Det er jo slående hvor ofte det mentale leksikonet blir beskrevet ved hjelp av analogier og metaforer, enten det nå blir sammenliknet med et fengsel, ei datamaskin eller et bibliotek.

Det ligger likevel en viss ironi i at Bloomfield, som jo gjerne hevdet at vi kunne studere språk uten referanse til noen bestemt psykologisk teori (jf Matthews 1993:64) her viser seg som noe av en mentalist, i moderne språkbruk. Det er også interessant å se hvordan Bloomfield på en måte fører videre en velkjent oppfatning, samtidig som han omformer den til noe ganske nytt. Matthews (1993:11ff) viser hvordan akkurat dette gjelder for Bloomfields *Language* generelt. Vi må likevel ikke neglisjere den metodologiske bakgrunnen for Bloomfields syn. Han er ivrig etter å innføre vitenskapelig strenghet i studiet av språk. Slik Helbig (1970:73) sier: "Bloomfields Hauptverdienst war [...] die Linguistik als *Wissenschaft* zu entwickeln, zu fragen, unter welchen Umständen Linguistik als *Wissenschaft* möglich ist."

Om målet er vitenskapelig strenghet, eller "scientific rigor", som det gjerne heter hos Bloomfields elever, er det ikke så urimelig at grammatikerne antar at det mentale leksikonet er ustrukturert. Grunnen er ganske enkelt at alle naturlige språk inneholder uregelmessigheter. Grammatikerne ønsker imidlertid å studere regelmessigheter, forståelig nok vil de ikke beskjefte seg med det som ser uregelmessig ut. Derfor utdefinerer de så mye uregelmessighet som de bare kan. Dette metodologiske resonnementet er særlig tydelig hos Henry Sweet, og jeg skal bare gjenta en del av sitatet over: "Grammar – like other sciences – deals only with what can be brought under general laws." Grammatikken er altså en vitenskap, og vitenskapen behandler regelmessigheter. Utenom fins kaos. Det fins altså to muligheter: Lov, som er vitenskapsmannens domene, og kaos. Et slikt syn på vitenskap må kunne betegnes som positivistisk. (Det er for eksempel ikke mye plass til litteraturvitenskap her.) Det er vel kjent at Bloomfield hadde et positivistisk vitenskapssyn (jf Helbig 1970:72ff, Matthews 1993:15ff). Sjølsagt har resonnementet hans vært fruktbart på mange vis, men det har også hatt uheldige virkninger, blant annet på forholdet mellom lingvistikk og leksikografi. Dersom lingvistikken blir definert som det vitenskapelige studiet av språk, og vitenskapen behandler regelmessigheter, og lingvistikken i praksis blir synonym med grammatikk og fonologi, da følger det at leksikografien blir henvist til et slags uvitenskapelighetens limbo. Det oppstår altså ei kløft mellom lingvistikk og leksikografi, ei kløft som nok kan være praktisk på mange vis, men som også er uheldig.

Ved at lingvistene begrenser seg til grammatikken, går det også tapt et helhetssyn på språk. Ord er jo viktige for et språk. Dersom en vil ha en streng definisjon av hva et språk er, er det jo vanlig å gå ut fra begrepet gjensidig forståelighet. Faktisk spiller nok ordforrådet en vel så viktig rolle når det gjelder gjensidig forståelighet som det grammatikken gjør. Dette betyr ikke at et språk bare er et ordforråd, men det virker ikke rimelig å si at et språk er synonymt med en grammatikk, heller. For å vri litt på Derrida, kan en kanskje si at teoretisk lingvistikk har lidd av 'grammasentrisitet'. Stundom har en forsvart denne grammasentrisiteten med at 'core grammar', grammatikkens kjerne, er såpass resistent mot endringer, noe

ordforrådet da ikke er. Men slik Bakken (1995:18) har pekt på, er også kjerneordforrådet relativt resistent mot historisk endring.

Nå er det mange og viktige skilnader mellom det mentale leksikonet og ei trykt ordbok (jf Aitchison 1994), men faghistorisk kan det altså se ut til at analogien mellom de to i perioder har dominert. Men analogien kan ha vært brukt vel enkelt. For eksempel er det ikke sjølinnlysende hva som skal med og hva som bør utelates i ei ordbok. Leksikografisk praksis er ikke så entydig som grammatikerne ofte har forutsatt. En del ordlister inneholder faktisk et vell av informasjon om regelmessigheter, og grammatikk i ordbøker er et mye diskutert emne blant leksikografer (se for eksempel Mugdan 1989). Her skal vi bare se på et sitat:

Det går inte att redovisa allt i ordboken, utan man får begränsa sig till sådant som är oregelbundet eller på annat sätt oförutsägbart. I det senare fallet kan det vara svårt att avgöra var gränsen skall dras mellan sådant som skall ges i ordboken och sådant som skall anses höra hemma i grammatiken. [...] De traditionella ordböckerna har tagit ganska lätt på den grammatiska informationen [...] Modernare ordböcker, i synnerhet sådana som till stor del är avsedda att användas aktivt av "foreign learners", tenderar att ge mycket utförligare uppgifter. (Svensén 1987:81)

Det mentale leksikonet må utvilsomt ha større likheter med ordbøker som er skal anvendes aktivt.

Så mye om Bloomfields syn fra en leksikografisk synsvinkel. Inndelinga hans fører også til problemer for psykolingvistene. Dersom en psykolingvist ønsker å studere det mentale leksikonet, ønsker han faktisk å studere et emne som er blitt definert som vitenskapelig uinteressant. Dersom psykolingvisten dessuten skulle legge til grunn samme premiss som grammatikeren, nemlig at studieobjektet er regelmessig, da ligger det an til kollisjoner på tvers av disiplingrensene. Pinker (1994:148), som sjøl har et relativt Bloomfieldiansk syn på leksikon, har faktisk brukt uttrykket "grammatical chauvinists".

Nå er studiet av psykolingvistikk relativt nytt. Tidligere virket det dermed kanskje mer rimelig at det mentale leksikonet var ustrukturert. I dag er dette et mer problematisk standpunkt. Faktisk har det jo vært forsket en del på det mentale leksikonet etter hvert, og dersom vi skal tru Aitchison (1994), som gir et oversyn over mye av denne forskninga, er det vanskelig å godta at det mentale leksikonet skulle være fullstendig ustrukturert. Også Emmorey & Fromkin (1988) hevder at "the lexicon [...] is a many-splendored and many-faceted thing, highly structured". Mange forskere i dag synes altså å helle til et syn som skiller seg fra Bloomfields. Det betyr ikke at det er allmenn enighet på dette punktet. Følgende sitat skulle vise et relativt bloomfieldiansk syn:

The lexicon is like a prison – it contains only the lawless, and the only thing that its inmates have in common is lawlessness [...] We reject [...] the idea that the lexicon has structure. As mentioned, it is simply a collection of the lawless, and there neither can nor should be a theory directly about it, for it can only be understood in terms of the laws it fails to obey. (Di Sciullo & Williams 1987:3f)

3 PÅ VEG MOT EN SYNTSE?

La oss oppsummere argumentasjonen så langt. Ett av Bloomfields argumenter for å se leksikon som ustrukturert, nemlig at ordklassetilhørighet er tilfeldig, er diskutabelt. Det andre argumentet, basert på tegnets arbitraritet, virker overbevisende. Derfor må vi godta at det mentale leksikonet iallfall på denne måten inneholder ei liste uregelmessigheter. Likevel følger det ikke at det mentale leksikonet ikke også kan være et strukturert nettverk. Alle strukturer inneholder primitiver. Enda om leksikonet inneholder uregelmessigheter, kan det altså inneholde mer; det trenger ikke bare være ei liste.

Her støter vi likevel på et problem, som har å gjøre med redundans. Redundans er ikke noe stort problem for Jespersen og Sweet. De aksepterer begge at noen fakta kan bli behandlet både i leksikon og i grammatikken. Dette blir mer problematisk om vi taler om det mentale leksikonet og den mentale grammatikken. Grunnen til det

er at vi tradisjonelt ikke har gått ut fra at hjernen kan inneholde hvor mye redundans som helst. Dessuten blir vår beskrivelse av fakta ikke bare mer økonomisk, men også mer elegant, om vi forsøker å holde redundans ute av beskrivelsen. Og dette er hva språkvitere flest har vent seg til. Bare det som er uregelrett, hører da til i det mentale leksikonet, mens det som er regelrett, hører hjemme i den mentale grammatikken: "If a lexeme is morphologically regular, there will be no need to include any morphological information as such in the lexical entry", ifølge Lyons (1977:513).

På denne måten blir skillet mellom leksikon og grammatikk absolutt, og slik sett annerledes enn hos Jespersen og Sweet. I leksikon fins alt det uregelrette og bare det, i grammatikken alt det regelrette og bare det. I seinere tid har likevel ulike forskere stilt seg mer tvilende til dette synet. Etter diskusjonen av såkalt ortodoks generativ fonologi på syttitalet er tanken om maksimal økonomi blitt sett på med større skepsis. Hvorfor kan vi ikke akseptere noe redundans?

It is not obvious that redundancy should be ruthlessly expunged from linguistic representation. Generative linguists have often assumed [...] that a linguistic analysis must lead to completely non-redundant representations. There is no obvious *a priori* justification for this move, however [...] Speakers may well remember some things that could, in principle, be recovered by rule. (Anderson 1992:194f)

Stephen Anderson er verken den første eller den eneste morfologen som setter fram slike ideer. Joan Bybee (1988:120) sier at "considering the enormous storage capacity of the human brain, there is no reason to insist on a small lexicon". Bybee avviser også skillet mellom regler og representasjoner. Hun hevder at regler bare er generaliseringer over representasjoner, og altså ikke har noen slags egen eksistens. Slik er leksikon og grammatikk vevd sammen. Etter Bybees syn blir grammatikken og leksikonet to ytterpunkter av et kontinuum snarere enn to atskilte komponenter.

Ronald Langacker forfekter liknende synsmåter. Han mener utenatføring (som altså tradisjonelt er forbundet med leksikon) ikke trenger utelukke regelmessighet (som altså tradisjonelt er forbundet med grammatikken). Langacker foreslår termen "the exclusionary fallacy" for denne typen feiltakelser – som han altså mener at det er. Han sier at talere ikke trenger "glømme" ei form, når de har innsett at den følger av en regel. På denne måten framstår skillet mellom grammatikk og leksikon altså som et kontinuum (Bybee 1988:121 & 125, Langacker 1987:34ff & 54, 1991:115f), og det mentale leksikonet kommer da til å inneholde både regelmessigheter og uregelmessigheter. Etter mitt syn er dette en tiltalende idé, og faktisk kan vi her se visse likheter med Jespersens syn, slik det er sitert over.

4 MORFEMET OG DET USTRUKTURERTE LEKSIKONET

En annen grunn til at synet på leksikon som ei ustrukturert liste har blitt noe mindre populært, kan være at morfemet har tapt noe i popularitet i forhold til ordet i nyere morfologi. Om en tar utgangspunkt i morfemet, slik post-Bloomfieldianerne definerte det, er det kanskje ikke så urimelig å tenke seg at det fins massevis av morfemer i det mentale leksikonet uten særlige relasjoner mellom dem. Men morfemet er ikke så enerådende som det var innafor amerikansk språkvitenskap. (Se for eksempel Anderson 1992.) Dersom en går ut fra ordet som ei sentral enhet heller enn morfemet, da følger det at leksikonet inneholder ord. Samtidig må det faktisk foreligge en eller annen form for relasjon mellom mange av disse ordene. Det viser seg i avledningsmorfologien. Om for eksempel både *mor* og *husmor* er oppført i leksikon, må det bestå en eller annen slags relasjon mellom dem. Denne relasjonen er da på et vis både grammatisk og leksikalsk. Avledningsmorfologi er innafor denne tradisjonen et møtested for grammatikk og leksikon, og Andersons (1992) kapittel om avledningsmorfologien har en talende tittel: "Morphology in the lexicon: derivation". Kanskje er det da symptomatisk at tilhengerne av "ordsyntaks", altså morfembaserte beskrivelser, ofte ser leksikon som ustrukturert (f eks Lieber 1992), mens en innafor ordbaserte beskrivelser oftest altså har et litt annet syn.

Tanken om at 'grammatiske' morfemer skulle være lagret i leksikon, på samme vis som "leksikalske" morfemer, altså at for eksempel den engelske flertalsmarkøren-(e)s er lagret som ei enhet i leksikon ved sida av ord som *fox* og *ox*, har også blitt kraftig kritisert av Wurzel (1989). Wurzel argumenterer blant annet med at subtraksjon og modifikasjon neppe lar seg beskrive som affikser, og at subtraksjon og modifikasjon på mange vis har samme funksjon i grammatikken som affigering. Ved historiske endringer er det dessuten ikke slik at affikser brer seg utover på egen hånd: De er avhengige av egenskaper ved stammen. Faktisk kan ett og samme affiks være produktivt ved ei gruppe stammer, men uproduktivt ved ei annen gruppe stammer, og dette lar seg vanskelig forklare om en antar at grammatiske og leksikalske morfemer er representert på like fot i leksikon, slik det gjerne har vært antatt i Bloomfields kjølvann.²

5 MORFOLOGI OG PSYKOLINGVISTIKK

En måte å forsvare det klassiske post-Bloomfieldianske synet på, er å gjøre det sant per definisjon. For eksempel sier Di Sciullo & Williams (1987) ikke bare at det mentale leksikonet bare er ei liste; de gjør også påstanden immun mot psykolingvistisk argumentasjon ved å hevde at dette gjelder det lingvistiske leksikonet, og ikke det mentale. Det mentale leksikonet er de ganske enkelt ikke opptatt av. Det kan altså se ut til at Di Sciullo & Williams har gjort synet sitt til en definisjonsmessig sannhet, en tautologi. Nå har også Di Sciullo & Williams måttet tåle kritikk på dette punktet. Argumentasjonen deres er grunnleggende instrumentalistisk, og dermed tilsynelatende i strid med det chomskianske paradigmet, der de ellers åpenbart hører hjemme. Di Sciullo & Williams er altså blitt kritisert for å neglisjere "psykologisk realitet" (se for eksempel Spencer 1991:478). Men enda om mange altså vil være uenige med Di Sciullo & Williams på dette punktet, er det åpenbart et empirisk, psykolingvistisk spørsmål hvordan det mentale

---

² Av andre grunner hevder likevel Carstairs-McCarthy (i kjømda) at suffikser kan være lagret i leksikon. Carstairs-McCarthy diskuterer ikke de argumentene Wurzel har satt fram.

leksikonet ser ut, og forholdet mellom lingvistikk og psykolingvistikk er uansett ikke helt enkelt.

Men en del morfologer er faktisk svært opptatt av spørsmålet om det mentale leksikonet. Og en grunn til at de er det, blir åpenbar når en spør nøyaktig hvor grensa går mellom det regelmessige og det uregelmessige. Dette ser jo ikke ut som noe stort problem så lenge en behandler ekstreme eksempler som engelsk *ox* og *fox*. På den annen side problematiserte allerede Otto Jespersen eksempelet *ox*, og uansett er problemet mer ugreit når en skal behandle det som ligger mellom disse to ytterpunktene. Slike problemer er tydelige i morfologi og morfofonologi, kanskje særlig om en går til andre språk enn engelsk, som ikke nødvendigvis er det heldigst tenkelige språket til illustrasjon her. Noen morfologer har da også ment at skillet mellom regelmessig og uregelmessig ikke er så enkelt, og i alle fall ikke så enkelt som dikotomien mellom grammatikk og leksikon kan ha fått oss til å tru (se for eksempel Bybee 1988, Wurzel 1990 og Bybee 1995). Bloomfields distinksjon mellom grammatikk og leksikon er også nært forbundet med et skille mellom produktive og uproduktive prosesser. Det er vanskelig å si om dette skillet er absolutt. I en relativt ny diskusjon holder iallfall Bauer (1996) alle muligheter åpne.

Etter det post-Bloomfieldianske synet er det et klart skille mellom det regelmessige og det uregelmessige. Enten er ei form regelgenerert, slik som *foxes*, eller så er den lagret i det mentale leksikon, slik som *oxen*. Ei form er altså enten fullstendig prediktabel eller fullstendig arbitrær. I vår ikke-lingvistiske hverdag ser det likevel ut til å finnes noe som ligger mellom det fullstendig forutsigelige og det fullstendig vilkårlige. Det er for eksempel ikke fullstendig forutsigelig at toget kommer når ruta sier det skal. Forsinkelser forekommer jo som kjent. På den annen side virker det underlig å si at det er helt vilkårlig om toget kommer når det skal. Dette eksempelet indikerer at iallfall fra en preteoretisk synsvinkel er ikke fullstendig arbitraritet og fullstendig prediktabilitet de eneste mulighetene som tenkes kan. Delvis prediktabilitet er også tenkelig. (Se Langacker 1987 og Lakoff 1987 for mer diskusjon.) Etter Lakoff (1987) er det skarpe skillet mellom regelmessighet og uregelmessighet en følge av distinksjonen mellom arbitraritet og prediktabilitet. Om vi da godtar tanken om at det fins

mellomting mellom arbitraritet og prediktabilitet, da godtar vi at en regel kan være viktig enda om den har unntak, og vi kan tone ned distinksjonen mellom grammatikk og leksikon noe, og gå ut fra at det kan være en viss overlapping. Da er ikke leksikonet bare ei liste med uregelmessigheter lenger.

6 SYNTAKS OG SEMANTIKK

Så langt har diskusjonen vår primært dreid seg om morfologien. Men det fins relevante argumenter innafor andre deler av språkvitenskapen også. Innafor leksikalsk semantikk er det iallfall ett forhold som taler mot at leksikonet skulle være totalt ustrukturert. Hyponymi og hyperonymi er betydningsrelasjoner som må sies å gjelde innafor leksikon. For eksempel er *rev* og *okse* (for nå å holde oss til Bloomfields eksempler) underbetegnelse i forhold til *dyr*. Her hersker det altså en relasjon mellom elementer i leksikon. Dermed har iallfall deler av leksikon noe slags struktur, etter denne oppfatningen. (Ideeer om semantiske faktorer og semantiske felt kan neppe betraktes som allment aksepterte, men viser også at semantikere ofte har tenkt seg noe slags struktur innafor iallfall deler av den leksikalske semantikken.)

Innafor syntaktisk teori har leksikon, eller rettere sagt samvirket mellom leksikon og syntaks, blitt mer sentralt de siste åra (Matthews 1993:247, Sveen 1996: kap. 2). En grunn til det er tanken om argumentstruktur, at et verbs syntaktiske egenskaper på noe vis skal kunne la seg relatere til dets betydning. Grunntanken er enkel. Om et tenkt verb *skrutle* for eksempel skulle betegne "å klaske seg på låra", da veit vi at setningen *hun skrutla i fem minutter* ville være akseptabel, mens **hun skrutla på fem minutter*, ikke ville være det. Når vi veit betydningen til *skrutle*, veit vi altså også noe om hva dette verbet lar og ikke lar seg kombinere med. Eksempelet er hentet fra Sveen (1996:11f). Verbets betydning, som altså er en leksikalsk egenskap, har dermed tilsynelatende noe å si for dets syntaktiske (grammatiske) egenskaper. Matthews (1993:247ff) sier denne tilnæringsmåten til syntaks går helt tilbake til Apollonios Dyskolos (en grammatiker i Aleksandria i det andre århundre). Matthews relaterer den til valensgrammatikken, og sier at "if this be succesful, the old Bloomfieldian distinction of form and

meaning may finally be near to collapse". Skillet mellom grammatikk og leksikon er altså ikke så absolutt lenger.

7 FONOLOGI

Det er kanskje ikke så vanlig å trekke inn lydlover i en diskusjon av leksikonet, men det kan være fruktbart her. Et klassisk argument for det positivistiske synet på språkvitenskapen er nemlig lydlovenes påståtte unntaksløshet. Slik argumenterer både Bloomfield og hans junggrammatiske læremestre. I dag kan en vanskelig hevde med samme styrke at lydlovene er fullstendig unntaksløse (se for eksempel Trask 1996). Snarere kan det se ut til at lydlovene i stor grad er leksikalsk betinget. Dette var hva en av junggrammatikernes mest kjente kritikere, Leo Schuchardt, hevdet. Schuchardt trakk da også konsekvensen av dette synet ut i det ekstreme, og stilte seg kritisk til hele dikotomien mellom leksikon og grammatikk: "es gibt nur eine Grammatik, und die heißt Bedeutungslehre oder wohl richtiger Bezeichnungslehre [...] Das Wörterbuch stellt keinen andern Stoff dar als die Grammatik; es liefert die alphabetische Inhaltsangabe zu ihr" (Schuchardt 1928:135). Enda om vi kan finne Schuchardts syn ekstremt, er det vanskelig å komme utenom at lydhistoria gir en viss støtte for ideen om at til og med svært regelmessige diakrone prosesser i fonologien henger nøye sammen med leksikon.

8 PSYKOLINGVISTISK ARGUMENTASJON

Etter mitt syn er det vanskelig å tru at det mentale leksikonet bare skulle være ei liste uregelmessigheter. Dette er nå ikke et reit trusspørsmål; det fins faktisk noen psykolingvistiske studier som støtter oppunder det synet at det er et skarpt skille mellom grammatikk og leksikon, mellom det regelmessige og det uregelmessige. For eksempel hevder Jaeger et al (1996) at det er en viktig skilnad i nevrologisk aktivitet mellom regelmessige og uregelmessige verbformer i engelsk. De tolker dette som støtte for en skarp skilnad, og dermed som støtte for distinksjonen

mellom grammatikk og leksikon.³ Mange liknende argumenter er samlet og referert av Pinker (1994).

Enda om det altså ikke er så mye psykolingvistisk evidens for å se leksikon som ustrukturert, er det noe evidens for en skarp distinksjon mellom grammatikk og leksikon, og i praksis blir det mye av det samme. Men den psykolingvistiske litteraturen gir ikke noe entydig svar. Det fins også psykolingvistiske argumenter til støtte for det synet at det mentale leksikonet er et strukturert nettverk, og for at skillet mellom grammatikk og leksikon ikke er så skarpt. Se bl. a. Bybee (1988), Derwing (1990), og Aitchison (1994). Også Stemberger & MacWhinney (1988) legger fram psykolingvistisk evidens som tyder på at iallfall noen regelmessige former, om enn langt fra alle, faktisk er lagret i det mentale leksikonet. Dette er vel en nokså uvant tanke, og vanskelig å forene med det bloomfieldianske utgangspunktet.

På norsk grunn har Bjerkan & Simonsen (1996) lagt fram psykolingvistiske resultater som indirekte støtter oppunder synet på leksikonet som et strukturert nettverk. Deres resultater tyder nemlig på at det bare fins én enkelt mekanisme for verbbøying. Det ser altså ikke ut til å være tilfellet at noen verbformer ligger ferdiglagret i det mentale leksikonet mens andre blir regelgenerert når de trengs. Faktisk antyder også Bjerkan & Simonsen (1996:204f) at en av premissene for det post-bloomfieldianske synet, nemlig det skarpe skillet mellom det regelmessige og det uregelmessige, er en nærmest ikke-falsifiserbar posisjon.

---

³ Dette er ikke rette stedet til å polemisere mot Jaeger et al; de er bare representanter for et syn innafor litteraturen. Likevel: Det kan se ut som metoden deres har fremmet et bestemt resultat. For eksempel har de tatt ei liste med "regelmessige" engelske verb, og ei liste med "uregelmessige". "Regelmessige" engelske verb bøyes i prinsippet på én måte, "uregelmessige" på mange forskjellige. Når forsøkspersonene da oppdager at alle verbene i den ene lista er "regelmessige" – noe Jaeger et al sjøl påpeker – er det kanskje ikke så overraskende at de bøyer disse verbene lettere. Ved de "uregelmessige" verbene har Jaeger et al tatt med verb fra mange forskjellige klasser, og dermed blir det ikke noen automatikk i hvordan disse skal bøyes. Dessuten forutsetter Jaeger et al at sterke verb i engelsk er "uregelmessige", men det er faktisk ikke preteoretisk gitt. Også de sterke verbene oppviser visse regelmessigheter. (Takk til Kirsten Meyer Bjerkan for hjelp med dette argumentet).

Det er altså ikke entydig psykolingvistisk evidens for det ene eller det andre synet på det mentale leksikonet. Etter mitt syn er det likevel best grunnlag for å anta at det mentale leksikonet har struktur. For det første: Enda om den psykolingvistiske evidensen ikke er entydig, ser det for meg ut som brorparten av den støtter tanken om at leksikonet har struktur. For det andre fins det vitenskapsteoretiske argumenter for at dette synet er å foretrekke. For å spissformulere dette argumentet, kan vi si at ingen problemer blir løst om all uregelmessighet bare blir henvist til det mentale leksikonet. Det er snarere å feie vanskene under teppet. I utgangspunktet bygde det bloomfieldianske synet på leksikon på et positivistisk vitenskapssyn, og ei interesse for grammatikken til fortrensel for leksikon. Dette har ført til at ord og ordforråd har blitt neglisjert i språkvitenskapen, og det er synd, for såvidt som ord er en del av språket. Dessuten har det ført til et beklagelig skisma mellom lingvistikk og leksikografi.

For det tredje er det altså ikke så lett å skille mellom det regelmessige og det uregelmessige. Ei enkel todeling mellom uregelmessig og regelmessig er nok utilstrekkelig i mange tilfeller (Wurzel 1990:204). For eksempel har sterk verbbøying iallfall i noen norske dialekter vært produktiv (jf Enger 1998). Dette er uventet dersom de sterke verbene bare er leksikalske uregelmessigheter, og faktisk er det nettopp det de sterke verbene vanligvis er blitt betraktet som innafor den amerikanske 'post-bloomfieldianske' tradisjonen. Innafor denne lingvistikken 'mainstream' eller hovedstrømning er det følgelig en tendens til å ville overse at sterk verbbøying i noen (om enn liten) grad har vært produktiv i engelsk (f eks Pinker 1994:140). Dersom en er opptatt av norsk språkhistorie, er det vanskelig å bare vifte eksemplene på produktivitet ved sterk verbbøying til side, men det virker som det altfor ofte er konsekvensen av å betrakte leksikonet som ei ustrukturert liste.

9 SLUTTORD

Anderson (1988:42) har betegnet bøyingsmorfologi som "the Times Square of natural language", med andre ord som et sentralt sted. I denne artikkelen har jeg forsøkt å trekke inn psykolingvistikk, semantikk

og syntaks, men det er likevel morfologien som har vært viktigst. Fra vårt utkikkspunkt på dette Times Square kan det se ut til at skillet mellom regelmessig og uregelmessig, mellom grammatikk og leksikon, ikke er absolutt, men en gradvis overgang. Dersom dette er riktig, tyder det på at det mentale leksikonet er et strukturert nettverk, enda om det også inneholder mange uregelmessigheter.

LITTERATUR

- Aitchison, Jean 1994. *Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon*. Oxford.
- Anderson, Stephen R 1988. Inflection. I Hammond & Noonan (eds), 23-43.
- Anderson, Stephen R 1992. *A-morphous morphology*. Cambridge.
- Bakken, Kristin 1995. *Leksikalisering av sammensetninger: En studie av leksikaliseringsprosessen belyst ved et gammelnorsk diplommateriale fra 1300-tallet*. Upublisert dr art - avhandling, Universitetet i Oslo.
- Bauer, Laurie 1996. Is morphological productivity non-linguistic? *Acta Linguistica Hungarica* 43:19-31.
- Bjerkan, Kirsten Meyer & Hanne Gram Simonsen 1996. Prosessering av preteritumsformer i norsk: Eksperimentell evidens fra barn og voksne. *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 14:189-207.
- Bloomfield, Leonard 1933. *Language*. New York.
- Bybee, Joan L 1988. Morphology as Lexical Organization. I Hammond & Noonan (eds), 119-141.
- Bybee, Joan L 1995. Regular Morphology and the Lexicon. *Language and Cognitive Processes* 10:425-455.
- Carstairs-McCarthy, Andrew (i kjømda). How lexical semantics constrains inflectional allomorphy. Kommer i *Yearbook of Morphology*.
- Derwing, Bruce 1990. Morphology and the mental lexicon: psycholinguistic evidence. I Dressler m fl, 249-265.
- Di Sciullo, Anna-Maria & Edwin Williams 1987. *On the definition of word*. Cambridge, Massachusetts.

- Dressler, Wolfgang Ullrich m fl (eds) 1990: *Contemporary morphology*. Berlin.
- Emmorey, Karen & Victoria Fromkin. The mental lexicon. I Newmeyer, Frederick J (ed): *Linguistics: The Cambridge Survey, vol III*, 124-149. Cambridge.
- Endresen, Rolf Theil 1996. Fonologi. I Endresen, Rolf Theil, Hanne Gram Simonsen & Andreas Sveen (red): *Innføring i lingvistik*, 207-235. Oslo.
- Enger, Hans-Olav 1998. *The classification of strong verbs in Norwegian with special reference to the Oslo dialect*. Oslo.
- Hammond, Michael & Michael Noonan (eds) 1988. *Theoretical Morphology*. San Diego.
- Helbig, Gerhard 1970. *Geschichte der neueren Sprachwissenschaft*. Hamburg.
- Jaeger, Jeri et al 1996. A positron emission tomographic study of regular and irregular verb morphology in English. *Language* 72:451-497.
- Jespersen, Otto 1924. *The Philosophy of Grammar*. London.
- Kjartan G Ottósson 1986. På väg mot en prototypisk klassificering av ordklassen 'verb'. I Dahl, Östen (utg): *Papers from the Ninth Scandinavian Conference of Linguistics*. Stockholm.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire and Dangerous Things*. Chicago.
- Langacker, Ronald W 1987. *Foundations of Cognitive Grammar, vol 1*. Stanford.
- Langacker, Ronald W 1991. *Concept, Image and Symbol*. Berlin.
- Lieber, Rochelle 1992. *Deconstructing Morphology*. Chicago.
- Lyons, John 1977. *Semantics*. Cambridge
- Matthews, P H 1993. *Grammatical theory in the United States from Bloomfield to Chomsky*. Cambridge.
- Mugdan, J 1989. Grundzüge der Konzeption einer Wörterbuchgrammatik. I Hausmann, F J m fl (eds): *Wörterbücher/Dictionaries/Dictionnaires*. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft, Band 5.1), 732-749. Berlin.
- Pinker, Steven 1994. *The language instinct*. London.
- Schuchardt, H 1928. *Hugo Schuchardt-Brevier. Ein Vademecum der allgemeinen Sprachwissenschaft*. Zusammengestellt und eingeleitet von Leo Spitzer. Zweite erweiterte Auflage. Halle.

- Spencer, Andrew 1991. *Morphological Theory*. Oxford.
- Stemberger, Joe & Brian MacWhinney 1988. Are Inflected Forms stored in the Lexicon? I Hammond & Noonan (eds), 101-118.
- Sveen, Andreas 1996. *Norwegian Impersonal Actives and the Unaccusative Hypothesis*. Upublisert dr art - avhandling, Universitetet i Oslo.
- Svensén, Bo 1987. *Handbok i lexikografi*. Stockholm.
- Sweet, Henry 1964 (1899). *The practical study of languages*. London.
- Trask, R L 1996. *Historical linguistics*. London.
- Wierzbicka, Anna 1988. *The semantics of grammar*. Amsterdam.
- Wurzel, Wolfgang Ullrich 1989. Von der Inadäquatheit einer Affixmorphologie: weshalb morphologische Kategorienmarker nicht als eigene Einheiten im Lexikon repräsentiert sein können. *Linguistische Studien* (Reihe A) 194:277-298.
- Wurzel, Wolfgang Ullrich 1990. The mechanism of inflection: lexicon representations, rules and irregularities. I Dressler et al (eds), 203-216.

Dette er Bergen

Ein sosiolingvistisk presentasjon¹

BÅRD ESKELAND

1 INNLEIING

Språk er sterkt involvert i endringsprosessar, og den historiske lingvistikken interesserer seg stendig meir for den verknaden sosiale faktorar frå status til språkkontakt har på "språkutviklinga". Språkendringar er sjeldan totale, dei set spor med skiftande styrke i ulike sosiale kategoriar. Me kan snu om på det og seia at *språkendringar ovrar seg synkront som variasjon* på samfunns- og individplan. Synkron sosiolingvistikk er frosen språkhistorie. Skal ein forstå dynamikken, lyt ein tina opp målsoga – difor er det mest gjevande å studera variasjon diakront. Med andre ord er emnet *Bergen før og no*.

1.1 Disposisjon og hovudkjelder

Det bergenske språksamfunnet er eit historisk, sosialt og geografisk spenningsfelt. Difor vert det ei rask historisk gjennomgåing med etablering av språksamfunn, språkkontakt i tidlegare tider og framvoksteren av eit språkleg hierarki. Eg stør meg mest til Amund B. Larsen og Gerhardt Stoltz' grannsame verk *Bergens Bymål* frå 1911-12. Larsen var sosiolingvist lenge før metodane for dette faget fanst, og han har eit skarpt auga for sosialt bunden språkbruk, her er nøgda av tolkingar om sosialhistoriske språktilhøve. Mikjel Sørlie har m.a. skrive *Bergens eldste bymål* (1969), og har ofte andre tolkingar enn Larsen. Til utdjuping har me Egil Pettersens framifrå verk *Bergensordboken* frå 1991 og hans samling av skjønnlitterære vitnemål om språkbruk og språknormer i Bergen før og no: *Ka e tiss?* (1996). Skjønnlitteratur er naturlegvis berre ein delvis sætande reproduksjon av måltilhøva i Bergen, men det er stort samsvar mellom framstillingane.

---

¹ Med små endringar identisk med prøveforelesing 28/5 1997 – difor den pretensiose tittelen. Emnekrins: sosiolingvistikk.

Når eg kjem til stoda no, går eg nærare inn på nokre merkesteinar i det språklege landskapet, det vert ein gjennomgang av forenkla resultat frå prosjektet "Talemål hos ungdom i Bergen", heretter kalla *TUB*. *TUB* er ei gransking frå blømingstida for kvantitativ forskning i Noreg kring 1980, med eksemplarisk statistisk metode og informative tabellar om korrelasjon mellom sosiale og språklege variablar. Men tabellane skrik etter utfylling med kvalitative og diakrone data som kan gje grunnlag for vidare tolkingar.

Sidan Bergen er eit språkleg fenomen som strekkjer seg langt utanfor bygrensene, skal perspektivet etter kvart utvidast til Bergen som språkleg regionscenter og kontaktstøpsel i Nordhordland. Før konklusjonen kjem ei lita overrasking frå forskingsfronten.

Fokuset vil liggja på korleis ulike *språkmarknader i Bergen* har kome til, møtst, skrumpa eller endra karakter og korleis dei ulike aktørane som grupper med ulik habitus ter seg på marknadene. Samstundes skal me sjå korleis språklege variablar endrar verdi med utviklinga av marknadene – dette er ein raud tråd me med Peter Trudgill (1986) kan kalla *reallokering*: at ein språkleg variabel som held oppe distinksjonar langs éin sosial akse (td geografisk) går over til variera hovudsakleg langs ein annan, som klasse eller kjønn.

Men fyrst lyt eg forklåra kva eg meiner med bergenske *språkmarknader*.

2 EIN MODELL AV FELTET ELLER MARKNADEN

Eit samfunn kan ein førestilla seg som ein fleirdimensjonal, altfemmande *vev*, i konstant endring. Den språklege vevan er so å seia innvoven i den sosiale, og dei har delvis same, delvis skilde, mønster og knutepunkt. For å få eit meir oversynleg *kart*, kan me abstrahera vekk eit par dimensjonar og sjå samfunnet og språket som delvis skilde, delvis samanbundne *felt*, i tråd med ordbruken til den stundom moterette, stundom uglesedde franske sosiologen Pierre Bourdieu. Språket er både eit eige sosialt felt og nærværande i dei andre sosiale felta som det tek merke av. Språk vert nytta i sosiale *utvekslingar* mellom aktørar i ymse kontekstar, og me kan som Bourdieu sjå på feltet for talehandlingar som ein *lingvistisk "marknad"* som alle ytringar er produserte for.

Verdiskalaen på den språklege marknaden er styrd av samansetninga av både økonomisk og kulturell kapital hjå aktørane, og marknaden kan påverkast av verdiendringar i andre felt. Med Bourdieu-briller kan utvekslingane på den lingvistiske marknaden sjåast i ljøs av prinsippet om *profittmaksimering*, som vert ein del av den språklege kompetansen. Dette vil ikkje seia at Bergen berre er eit slags språkleg fisketorg styrt av prinsippa i pengeøkonomien, jf profittautomatbergensaren hjå Welhaven: "her Bryst og Hoved er et Regnebret // her gjelder Fisk foroven og forneden". Pengeøkonomien er snarare eit sertilfelle av marknadsmekanismar. Det er soleis ikkje meint som økonomistisk imperialismen å sjå den språksosiale praksisen og variasjonen i Bergen i ljøs av *utbyte*; mange sosiolingvistiske kategoriar er jo slike ein handlar på grunnlag av alt etter kva som *høver og svarar seg* – anten ein vel å trakta etter språklege *statusformer*, fylgja normer for *solidaritet* i nettverk eller yrkesgruppe eller kanskje søkja *nøytralitet* gjennom kodeblandingsstrategiar. Disposisjonane me har for å handla og tala på ein viss måte, er avleiringar av vår eiga historie og den sosiale historia ålment. Summen av avleiringar i individet kallar Bourdieu *habitus*, som er grunnlaget for vår praktiske sans og vala me gjer, òg språkvala.² Kvar einskild varierer språkbruken i samsvar med den ulike samansetninga av *habitus* som kan analyserast grovt og kollektivt i sosiologiske kategoriar som i TUB, men berre forståast som eit historisk produkt.

3 LITT SPRÅKHISTORIE

Frå gammalt av er Bergen ein uhyre bornert by. Det lokale borgarskapet har vore sterkt prega av å leva langt frå likesinna og tett på det framande og forakta vestlandske bondelandet. Trongen til å identifisera seg med livet i dei fjerne metropolar – København, kanskje til og med Berlin og Paris – har vore omtrent proporsjonal med trongen til å distansera seg frå strilane, frå fiskarane og dei sjølveigande småbøndene utanfor byporten.

---

² Kor medvitne vala er, skal eg stort sett ikkje ta stilling til her. Eg tek elles ikkje opp Bourdieus ufullstendige sosiolingvistiske teoriar i heile breidda, eg berre låner dei laglegaste omgrepa.

Mønsteret er velkjent frå mange koloniale samanhengar, der elitær utanfrå blir plasserte inn i framande og til dels fiendtlege omgjevnader. Kulturkonfliktane blir skjerpaa, dei lokale elitane blir aggressive agentar for den fjerne kulturen dei ser seg som heroiske representantar for, blir meir katolske enn paven. Hovudstadskomplekset gjer seg sterkt gjeldande. Resultatet blir gjerne parodisk og provinsielt. Det har det ofte blitt i Bergen, men ikkje alltid. (Kjartan Fløgstad: *Portrett av eit magisk liv* 1988:58)

3.1 Gamal språkkontakt

Bergensmålet har truleg teke til å skilja seg frå bygdemåla i takt med bydanninga i høg mellomalderen. Då *andre* norske målføre seinare kasta endingskonsonantar i verb og substantiv, heldt etter tradisjonell framstilling sannsynlegvis både høg og låg i Bergen på -n i *solen* og kanskje på -t i *kastet* (jf td Sørлие 1969:38-41).

Jamvel om "massane" i Bergen truleg var vestlendingar, var rikfolket i byrjinga i stor mon nord- og austantil. I hundreåra frametter er innvandringa av borgarar frå Tyskland og Danmark og andre nordeuropeiske land i periodar større enn tilflyttinga av nordmenn (jf Larsen & Stoltz 1911-12:18). Serleg ordtilfanget er farga av denne kontakten mellom språkmarknader i ein by som fyrst og fremst er ein internasjonal nordeuropeisk handelsplass.

Larsen og Stoltz (sst:16) reknar med påverknad frå Austlandet og sterk målblanding mellom norske varietetar i Bergen frå kring år 1300, og nokso diffuse tilstandar med mykje målbryting som seinare involverer dansk og svensk. Men andre, som Mikkjel Sørлие (1969:47f), avviser påverknad frå aust, og legg vekt på sjølvstendig utvikling og/eller kontakt med Nordvestlandet. At bygdemål på noko tidspunkt direkte har påverka strukturen i bymålet har mange ymta om, men ikkje påvist. I so fall lyt bymålet ha hatt relativt lågare status enn i vår tid.

I våre dagar har mellom andre Ernst Håkon Jahr i artikkelen "Nedertysk og nordisk [...]" (1995) teke til orde for ein meir radikal koineiseringsprosess som involverer hansamålet lågtysk. (Koineisering er ein påverknad mellom varietetar av "same" språk som går i retning av ei overordna/sams norm, ein *koiné*.) Det inneber at ein lyt sjå

bergensk og lågtysk som gjensidig forståelege dialektar, elles skulle ein funne vitnemål om språkkontaktprodukt som pidgin, fleirmæle (fleirspråklegheit) og kodeveksling. Jahr meiner at Sørлие tøyer trua på systeminterne ad-hoc forklåringar for langt når han skal grunnje kvifor bergensarane alt i seinmellomalderen har utvikla so mange lingvistiske drag som skil dei frå bygdene rundt og sørvestlandsk mål elles. Eg nemner i fleng: lang konsonant i gamal kortstaving, samanfall av fleirtalsendingar i substantiv, vokalreduksjonar i trykklett staving, delvis monoftongering, bortfall av u- omlyd og av i-omlyd i presens av sterke verb, tokjønssystem og endeleg garpegenitiv (som seinare har spreitt seg frå Bergen). Jahr meiner alt kan og dermed bør forklårast med koineiseringsomgrepa *lån*, *nivellering* (som går ut på at den enklaste, "naturlegaste" eller minst markerte forma vinn) eller *forenkling* som tyder auke i regularitet, gjerne ved analogi. Denne teorien er meir sannsynleg for Bergen enn andre stader, av di hanseatane i Bergen utgjorde ein isolert koloni – dermed var kontakten helst med vaksne tyskarar, og det er ved ufullstendig vaksenlæring av språk det oppstår flest kontaktprodukt av nemnde slag. Nok om hanseatane.

3.2 *Utfelling og marknadstilpassing av varietetar*

Vesteuropeisk historie etter mellomalderen er ei tosidig soge om spesialisering og utskiljing av ymse spesial"felt" på den eine sida, og standardisering og sameining av marknader på den andre. Det gjeld òg språket. I perioden mellom reformasjonen og 1814 veks m.a. feltet eller marknaden for skriftspråk, det vil i vårt tilfelle seia dansk skrift. Leseuttalen har skapt eller i minsto omforma marknaden for høgtidsspråk, som igjen har påverka kursen på språkdrag på dei andre marknadene. Det er skapt grunnlag for distinksjonar mellom daglegtalen til høg og låg i Bergen, eller lokal diglossi. Konfirmasjonsundervisning og kyrkjegang gjer at alle lyt opphalda seg i dette nye feltet, som språkleg har dansk skrift til grunnlag.

Utetter 1800-talet vert det utkrystallisert og konsolidert ein mykje skriftbasert høgstatusvarietet dei gjerne kallar dana daglegtale, og som dessutan er landsgyldig. Han vert effektivt spreidd m.a.

gjennom skuleverket. Skulemannen Lyder Sagen har vorte ståande som ein overgangsfigur i denne tida: han innprentar dana tale i elevane medan han sjølv talar brei bergensdialekt (jf Pettersen 1996:37ff). Framvoksteren av moderne standardmål og ein nasjonal einskapskultur kan sjåast som ei sameining av den språklege marknaden, eller ein overgripande marknad som verkar inn på dei andre: lokale språkmarknader vert transformerte og me får endring i domenet for ymse varietetar. Dialektbruk som før var umarkert, vert no stigmatisert eller devaluert og bortvist til sub-marknader (jf td nemninga "gatespråk"). Språkleg variasjon vert ladd med ny sosial meining og skipa i eit hierarki som gjev høve til profitt og symbolsk vald om ein meistrar dei nye normene. Ogso store grupper bergensarar lyt innlema eit register av sosialt kontekstbunden variasjon i den språklege kompetansen. Naturalisten Amalie Skram kunne soleis utnytta varietetane og variasjonen til å finindela folk sosialt i verka sine.

Men det kan sjå ut til at interne språkskilje trass alt er mindre viktige i Bergen enn i mange andre byar: Etter Larsen og Stoltz er det gatemålet som er bymålet, og det er sams for høge og låge, den dana daglegtaletan kjem i tillegg – helst for dei med bokleg daning: "høyere embetsmenn, kjøpmenn og andre borgere av alle stender talte kav bergensk," seier Pettersen (1991:5). For somme i desse laga er det eit familie- og venespråk, eller tøffelmål. Men det har høg lokalpatriotisk prestisje og genuin kameratsleg verdi, vel å merka blant menn. Ditlef S. Mathisen i *Vår ære og vår makt* av Nordahl Grieg, talar breitt bergensmål som uttrykk for "gemyttlig suverenitet", medan sleipare kapitalistar talar normalisert. Larsen og Stoltz (1911-12:80) peikar på ein psykologisk føresetnad for dette samspelet av open og skjult prestisje: "Man må [...] forutsætte, at der i enhver by findes både bestræbelser for at være fin, fordi man vil være bymand, og – hos andre [...] såvel hos byens indfødte som hos indflyttere – bestræbelser for at protestere mot alt det polerte væsen i byen." Dei meiner at gutane i alle lag streva etter "at være mandige ved at tale bondsk eller vulgært" i den mon at det vart produsert hyperdialektale former i strevet etter skjult prestisje, td *beik* og *sneik* for 'bek' og 'snek'. (sst:273) Det må understrekast at berre éin del av overklassen kan hausta inn heile

profitten ved distinksjonen mellom høg og låg – på to marknader – sidan dei meistrar *begge* varietetane og kan spela på både open og skjult prestisje. Overklassens kvinner derimot, bør ikkje tala gatemål. Pettersen (1991:6) refererer historikaren Sverre Steen, som summerer opp samanhengen mellom kjønns- og sosialaksen slik: Gutane snakka gatespråk, "men 'småpiene' snakket fint, sånn som frøken. Det var ikke riktig passende for gutter å snakke jentespråk. Det gjorde bare spradebasser og gutter som var kommet fra Kristiania". Pettersen finn lite kjønnskilnad i eldre tid i litteraturen, so kjønnspråka heng vel saman med auka borgarlegging, utskiljing av det private feltet og arbeidsdelinga i den borgarlege familien.

Oppkomlingar strebar mot korrekt språk. Egil Pettersen (sst:5) siterer forfatternen Adolph Berg: "Ikkje forr har di fått seg en kondisjon å blitt kanterist, forr di staser seg opp med papirsnipp, slips, si frakke å spaserstokk, å ska ligne mosjøene. Di sier 'jei' å 'mye', for di trur det er fint". Pettersen legg til at slik dana tale i kvardagslivet kunne føra til mobbing blant unge, so høgstatusmålet er stigmatisert i den ungdommelege subkulturen. Men på marknaden for dana omgang rår sensur og sjølvensur mot dialektnormene. Tilpassinga til høgstatusnormene vert driven langt utover det kommunikasjonen krev. Mellomlaga som har sosial oppdrift, men som ikkje meistrar koden eller bruksnormene i dei øvste laga, vert usikre, hyperkorrigerer eller talar skriftrett – ein komisk effekt som er utnytta i litteraturen. Nokre individ fell soleis stundom mellom to marknader, men kan likevel få innverknad på målendringane, som me skal sjå. Den sosiolingvistiske desperasjonen i mellomlaga er velkjend frå granskningar i andre byar i vesten, jf m a Labovs og Trudgills granskningar i New York og i Norwich (td Trudgill 1995:62-83).

Larsen og Stoltz meiner den skjulte prestisjen til lågstatusformene har tapt seg noko fram mot deira tid, og Egil Pettersen (1991:6) ymtar om at fleire normaliserer i vår tid enn i gamle dagar. Det samsvarar i so fall med at fleire menneske er dregne lenger inn på den nasjonale språkmarknaden i dette hundreåret. Men me skal seinare sjå prov på motprestisje hjå ungdomen i nyare tid.

3.3 Nyare språkkontakt

Larsen og Stoltz freistar å vurdera i kor stor mon den sterke innflyttinga frå bygdene påverka talemålet i førre hundreåret: "I detalj kan de vestlandske indflytteres indflydelse på sproget ikke påvises. At den er stor kan man slutte av indflytternes eget store antal [...]" (1911-12:272) Dette kan stemma, men kan ikkje seiast å vera ei gyldig slutning. Jamvel i dag, når prestisjen til bygdemålet har auka, går tilpassinga og påverknaden helst éin veg. Dét kan ein lesa om i arbeidet til Kerswill (1994) om språktilpassing, "kort- og langtidsakkomodasjon", hjå strilar i Bergen. På 1800-talet fortel derimot dei fleste vitnemål om etnisk-språkleg trakassering av strilar.

Når me kjem inn i dette hundreåret, er spora av den multinasjonale språkkontakten ikkje lenger berar av etniske distinksjonar internt i Bergen, og det brokute ordtilfanget er felleseige. Men idiomet me møter i litteraturen frå krigen og frå førre hundreåret, er eit heilt anna enn i dag – fyrst og fremst av di det serbergenske ordtilfanget er desimert, som Egil Pettersen òg peikar på i ordboka si. Ordtilfanget var samansett av sams vestnorsk tilfang og direkte import av m.a. lågtysk, som vart ukurant på den overordna marknaden som den nasjonale einskapskulturen utgjer. Der lyt den lokale bruks- eller affeksjonsverdien vera enorm om ikkje leksikalske element skal verta devaluerte: det skal mykje til for å halda oppe to sett av semantiske valutaer på ein marknad, eller i Sapir-Whorf-ordelag: dela inn verda på to ulike måtar i "same" språk.

Men andre språkdrag som er produkt av språkmøte kan vera reallokerte etter sosiale liner internt i Bergen og geografisk langs sentrum-periferi-aksen, serleg gjeld det slikt som har opphav i møtet med det danske skriftmålet. Nokre slike drag er granska statistisk i vår tid. Det skal me sjå på når me no går over til dei sosiolingvistiske talemålsgranskingane.

4 GJENNOMGANG AV RESULTATA FRÅ DEI SOSIOLINGVISTISKE GRANSKINGANE

Utetter i teksten og i to tabellar er resultat frå TUB-granskinga (basert på 68t 25 min. lydbandopptak frå 1978-79) avrunda og sterkt forenkla.

Eit par statistiske poeng må nemnast: I fordelinga av språklege variablar er det tale om gjennomsnittleg individuell frekvens av eit drag i ei gruppe, slik at den stundom sterke variantvekslinga hjå individa, variabiliteten, kjem dårleg fram (eg har heller ikkje tala for standardavvik med her). Høgt standardavvik og lågt belegg kan gje insignifikante resultat. Eg legg naturlegvis hovudvekta på dei signifikante resultatata (skuggelagde i tabellen), men referer òg tendensar, dvs mønster som kanskje er tilfeldige, men som i minsto seier sitt om fordelinga i informantutvalet.

I tabellane står prosentane for *lågstatusformene*. Eg har med nokre resultat frå hovudfagsoppgåva til Agnete Nesse, men ho har nytta nøstemetoden i staden for tilfeldig utval, so statistikkane hennar lyt nyttast med varsemnd.

Eg går ikkje inn på situasjonsanalysen i TUB, som gav minimale utslag, kanskje ein indikasjon på lite kontekstbunden veksling blant ungdommen.

4.1 Presentasjon av dei sosiale kategoriane og dei språklege variablane

Alder og bustad:

Dei 92 hovudinformantane i TUB er ungdom fødd 1962-64 i Stor-Bergen, jamt fordelte på 8 bydelar: Bergen sentrum (jf bygrensene 1877), Laksevåg, Fyllingsdalen, Fana sentrum (Nesttun-området), Ytre Fana (søre delen av tidl. Fana kommune), Indre Arna, Ytre Arna og Åsane. Dei eldre er 12 informantar fødte 1908-9 frå Bergen sentrum. I *Agnete Nesse* si gransking frå 1991 er det delt inn i tre generasjonar mellom 20 og 81 år.

Sosialgruppe:

På grunnlag av ein lagdelingsanalyse med utgangspunkt i inntekt, utdanning o.l. (etter fars yrke for ungdomsinformantane, yrket til mannen for dei eldre gifte kvinnene og etter eige yrke for dei andre eldre informantane) er informantane i TUB delte jamt inn i tre "sosialgrupper". Eit alternativ kunne ha vore ein marxistisk klasseanalyse, som Finn Gabrielsen (jf 1984:55) har brukt på Stavanger bymål. Stoda aktørane har i høve til produksjonen i samfunnet burde jo vera svært relevant når det gjeld kulturell tilknytning. Gabrielsen får i

alle fall nokre mest utruleg reine snitt mellom språkbruken til borgarskapen og dei folkelege klassane.

Kjønn:

Både TUB og Nesse har delt informantane i to grupper på konvensjonelt vis.

Språklege variablar:

Lågstatusform	Høgstatusform
<i>ikkje</i>	<i>ikke</i>
<i>eg, meg osv.</i>	<i>jei, mei osv.</i>
<i>dokker</i>	<i>dere</i>
<i>hon</i>	<i>hun</i>
<i>ner, ne</i>	<i>ned</i>
<i>te</i>	<i>til</i> (i trykksvak stode)
<i>då</i>	<i>da</i>
<i>k-</i>	<i>v-</i> i spørjeord (<i>ka</i> mot <i>va</i> osv.)= 'kv-ord'
<i>han</i>	<i>den</i> om inanimata
<i>di va fin</i>	<i>di va fine</i> (-e i flt. av adj. som pred.)
<i>no</i>	<i>nå</i> (som setningsadverbial)
<i>mykkje</i> (før òg <i>møkke</i>)	<i>mye</i> (før <i>meget</i>)
<i>nokken</i>	<i>noe</i> (før <i>nogen</i>)
<i>e_r</i>	<i>æ_r</i> (t d <i>vere</i> : <i>være</i>)
<i>der</i>	<i>det</i> som formelt subj.
<i>/s/ + /j/</i> (uttala separat)	palatoalveolar frikativ [ʃ]
<i>kj</i>	overgang til <i>sj</i>

4.2 Hovudmønster innan og mellom generasjon, klasse og kjønn

Eg går rett på konklusjonane, medan lesaren kan jamføra med resultatane i tabellane. Det er i gruppa "eldre" me finn den høgaste frekvensen av høgstatusformer som òg fanst i det gamle bergensmålet, jf signifikant lågare lågstatusprosent på *ikkje*, *då*, spørjeord på 'kv-' og fleire (jf tab. 1).

Tabell 1 (% dialektformer hjå yngre samla og eldre samla)

Variabel	Yngre	Eldre	
'ikkje'	93 %	67 %	TUB
	97 %	82 %	Nesse
'eg'	? %, men yngre>eldre	? %	TUB
	99 %	78 %	Nesse (mellomgen.: 89 %)
'meg, deg..'	77 %	62 %	TUB
'ner'	89 %	63 %	TUB
'te'	89 %	81 %	TUB
'då'	80 %	45 %	TUB
'kv-ord'	90 %	58 %	TUB
	85 %	72 %	Nesse
'han'	88 %	85 %	Nesse (mellomgen.:79%)
'di va fin'	72 %	69 %	Nesse (mellomgen.:83%)
'no'	64 %	79 %	TUB
'mykkje'	27 %	19 %	TUB
	11 %	24 %	Nesse
'nokke(n)'	69 %	52 %	TUB
	34 %	56 %	Nesse
e:_r ('vere')	67 %	89 %	Nesse
'der' (f. subj.)	38 %	77 %	Nesse
sj	6 %	30 %	TUB
	53 %	78 %	Nesse
kj (=ikkje>sj)	97,5 %	100 %	TUB
	88 %	100 %	Nesse

(Skuggelagde felt når skilnaden er (nær) signifikant. Stundom uklårt om signifikans i TUB, gjeld serleg tabell 2)

Dét kan fortelja om meir bruk av høgstatusformer tidlegare, eller det kan indikera eit mønster av aldersbunden språkbruk som alle generasjonar går gjennom – altso det klassiske spørsmålet om 'apparent' og 'real time'. Språkbruken hjå eldre er meir polarisert mellom kjønna og klassene, noko som kan vera spor etter eit tidlegare steg med kvassare diglossi og sosiale skilje (sjå tab. 2). Blant dei gamle er det tautologisk nok dei høgaste sosialklassene som gjev utslaget for

høgstatusformene og dreg ned dialektskøren for gruppa "eldre", noko tabell 1 tilslører. Sjå no på tabell 2 og legg merke til den stegvise opptrappinga av lågstatusformer frå gruppe 1 til 3 i dei fleste variablane hjå dei gamle, noko som kanskje kan tyda på klårare samanheng mellom klasse og levestandard før, og at *kvinnene* i det gamle småborgarskapet laut hevda seg med markerte prestisjeformer. For kjønsskilnaden er òg konsekvent størst blant dei eldre.

Desse gruppeskilnadene er mindre blant ungdomen – kanskje av di slik gruppetilhøyrse ikkje *tyder* nett det same i dag. I klassesamanheng går skiljet hjå ungdomen meir mellom gruppe 1 og resten – skiljet er svakare, men ofte signifikant. Når det gjeld *kjønnspråk*, lyt det seiast at *mønsteret* oftast er det gamle, sjølv om skilnadene berre er signifikante for *eg*, *meg* osv. og *te* hjå ungdomen. Det ålmenne mønsteret som er funne i granskingar av vestlege bysamfunn – at kvinner statistisk nyttar meir av høgstatusformer – er soleis ikkje borte. Men ideolektgranskingar hjå TUB og Nesse syner at nokre få kvinner, helst i øvre lag, er hovudansvarlege for utslaget. Eg lyt minna om at over halvta av individa av kvart kjønn td ikkje brukar varianten *jei* i det heile – slikt kjem ikkje fram i frekvenstabellen. Det mest typisk i tydinga representativt kvinnelege er soleis jamt over å tala som gutane. (Nesse meiner på hi sida at det er den minoriteten som nyttar høgstatusformer som er "ekte kvinnfolk" (1996:95)). Alt i alt er kjønsskilnaden mykje utjamna, om ikkje jentene tek opp høgstatusformer seinare i livet.

Tabell 2 (% dialektformer etter kjønn og sosialgruppe hjå yngre og eldre)

	yngre (TUB)		eldre (TUB)		alle (Nesse)
	kjønn	sosialgruppe	kjønn	sosialgr.	
	kv-m	1-2-3	kv-m	1-2-3	kv-m
'ikkje'	89-97	81-99/99	59-97	26-75-100	84-99
'eg'	95-99	92-99/99	57-82 ³	33-77/99	79-98
'deg, meg..'	84-96	81-94-95			
'dokker'	79-90	55-95-93			
'ner'	92-87	80-97-88	54-71	38-61-100	
'te'	86-93	91-89-88	80-82	72/72-97	
'då'	76-85	69-86-87	30-60	5-45-86	
'kv-ord'	86-94	77-97-95	30-80	28-54-100	73-85
'han'					80-88
'di va fin'					76-73
'no'	60-63	40-65-74	96-65	92-50-84	
'mykkje'	26-29	15-35/31	18-20	0-7-50	10-23
'nokke(n)'	67-71	56-74-76	44-61	13-48-96	49-47
<i>e:_r</i> ('vere')					69-81
'der' (f. subj)					60-66
<i>sj</i>	5-7	7-5-7			
<i>kj</i> (=ikkje> <i>sj</i>)	meir overgang	meir overgang			
	hjá jentene	gr. (1) og 2			

4.2.2 To diakrone liner

I eit moderne bysamfunn finn me gjerne *to sett* med konservative former – dei frå målføret og dei frå standardmålet. Me har sett at eldre statistisk har flest av standardsettet – men det er i overklassen. Eldre har òg høgare frekvens av målføresettet – det gjeld helst arbeidarklassen. Me ser av tala at dei fleste tradisjonelle dialektformer stod sterkare i arbeidarklassen før enn no. Sjølv om fleire brukar nokre sentrale dialektformer blant dei unge, er det færre som brukar alle. TUB

³ Eitt av fleire døme der grunnlaget for kjønnsutslaget ligg i sosialgruppe 2, eit poeng som ikkje kan lesast beinveges ut frå desse tala. Det er serleg (ei gruppe) kvinner som står for høgstatusbruken og samstundes fjernar sos.gr. 2 frå gr. 3.

måtte ha leitt lenge etter mange andre tradisjonelle dialektformer hjå ungdomen, t.d. *å seie* og sterke supinumsformer som *har vorre*. Når fleire brukar dialekt, talar me om ein diakront sett modifisert og normalisert varietet.

Når sentrale markørar frå lågstatus- eller målføresettet er ekspansive, får dei status som moderne, dvs mykje nytta hjå dei yngre – og vert reallokerte langs ein modernitetsakse.

Men på tabellen har me 5 døme på at *nye* former som ikkje finst i dei gamle bergenssosiolektane har kome til og skipla mønsteret. Det gjeld *nå* for *no*, *mye* for *mykkje*, *noe* for *nokke*, *æ* for *e* (framfor *r* i ord som *å vere*), og *'det'* i staden for *'der'* (som formelt subjekt i presenteringskonstruksjonen, td "der kom ein mann gåande"). Eldre stigmatiserte høgstatusformer som *noget*, *meget* og *nu* er vortne heilt ukurante (*nu* var aldri serleg aktuell i høgstatusmålet; det heitte *jei*, *ikke* og *no*, jf det påfallande resultatet for dialektforma *no* i sos.gr. 1 hjå dei eldre). Nesse finn rett nok enno døme på *meget* og *noget* hjå nokre kvinner. Dei moderne standardformene fanst altså knapt på dei lokale lingvistiske marknadene dei eldre voks opp i. Soleis har me her den stoda, jf tabelltala, at det er relativt minst bruk av lågstatusformene hjå ungdomen, eller bruken av dei har ikkje innhenta høgstatusformene slik som for dei andre variablane. (*'Nokke'* og *'mykkje'* i TUB stemmer ikkje heilt med denne observasjonen; det gjer dei til gjengjeld hjå Nesse, og det er ho som har det signifikante resultatet for *'nokke'*). Det er dei lågare sosialklassane som held klårt mest på gamle dialektformer, sjå til dømes *'no'*, *'mykkje'* og *'nokken'* i tabellen, men om me ser på td *'nokken'* hjå ungdomen, kan det sjå ut som om det denne forma har vunne i dei øvste klassane (frå 13/48 % til 56/74 %), har ho tapt i sosialgruppe 3 (frå 96 % til 76 %).

Nokre høgstatusformer er som sagt ekspansive, men dei har ikkje heilt same karakter som dei gamle høgstatusformene, av di dei delvis får statusverdien sin frå andre marknader enn dei som sette standarden før i tida.

Tre døme: Motsetnaden mellom *e* og *æ* framfor *r* var knapt noko som skilde høg frå låg før, skriftmålet er jo jamt over villeiande når det gjeld uttalen av *e* og *æ*. Sjølv om *e*-uttalen kan ha hatt lokal prestisje, er

han i dag truleg sterkt lokalt markert og i alle fall ikkje tiltrekkjande for unge statusøkjarar på den moderne marknaden der standard austnorsk er trendsetjar, som Nesse seier. (At det er det reformerte bokmålet som i praksis er prestisjemålet i landet og at den nasjonale marknaden er overordna, ymtar Jon Erik Hagen (1988:49) om når han seier at a-endingar i nokre substantiv truleg kan kallast prestisjeformer i Bergen.)

Det same gjeld *det* eller *der* som formelt subjekt i presenteringskonstruksjonen. Den gamle dialektforma *der* samsvarar med eldre skriftspråk. Den har soleis òg vore brukande som høgstatusform, og står sterkast hjå dei eldre, men stoda er omsnudd hjå dei unge. På den nasjonale marknaden rår den nye forma *det* både i moderne skriftmål, og i det Nesse kallar "landets prestisjedialekt".

Fleirtalsbøying av adjektiv i predikativ stilling ligg på kring 30%, utan viktige skilje mellom unge og eldre. Her held altså eit *kompliserande* mønster og skriftrette former frå standardmålet oppe frekvensen i den yngre generasjonen. Hjå dei eldre er det nok ein prestisjesøkjande habitus og *normtilpassing* som har ført til denne målbruken, men hjå ungdomen kan det vera ei fylgje av meir omfattande og umedviten påverknad frå standardmålet gjennom medie- og undervisningmarknadene. Det *kan* og vera tale om ei aktiv normtilpassing til ein ny marknad.

Me ser at minst 5 gamle variablar har endra verdi som fylgje av at statusformer frå den moderne nasjonale marknaden har trengt inn og delvis devaluert gamle statusformer eller gjort dei ukurante. Språkdraga møter ulike vilkår frå generasjon til generasjon. Når det gjeld kjønn, er tendensen at gute- og jentespråk konvergerer, men eg vil minna om at det framleis er grupper av kvinnene som anten reelt eller innbilt har meir å tapa enn gutane på ikkje å nytta høgstatusformer, dvs at dei er meir knytte til marknader der slikt som jamaldrings solidaritet ikkje set standarden.

4.3 Reproduksjon av skilnad?

Til slutt har me ein tvtydig novasjon: forvekslinga av *sj*-lyden med *kj* og omvendt. Slik ombyting er uråd å spora hjå dei gamle i TUB og finst

berre i 2,5% av belegga hjå ungdomen kring 1980. På ombyting vantar ein del prosenttal. Men TUB fortel om eit interessant mønster. Sosialgruppe 3 har minst ombyting av *kj>sj*, so om ein dømde ut frå dei andre resultatata, kunne ein mest tru at *skjøpe*-fenomenet var ein høgstatusindikator hjå dei unge. Sosialgruppe 2, serleg jentene, har mest ombyting, og gruppe 1 kjem i ei mellomstilling. Stig Helge Johannessen (1983:21) set dette i samband med at det er mindre språkleg sosialisering i mellomklassen, noko som gjer at nye språkdrag lettare vert tekne opp. Det bør leggjast til at me finn meir av den omvende ombytinga, frå *sj>kj* hjå klasse 3, serleg gutar. Det kunne mest sjå ut som ein *sosial* naboopposisjon mellom to novasjonar, ein slags reproduksjon av høg- og lågformskilje etter gamalt mønster. Ein gut i TUB-granskinga vitnar om det når han seier at han veit det ikkje heiter 'kjønn' <skjønn>, men 'skjønn' er for jålete å seia (jf Sandøy 1995:123). "Skjøpe"-fenomenet slår altså sterkt ut i kategoriane ung, kvinne og relativt høg sosialgruppe.

Det er grunn til å tru at den store overgangen frå den gamle vestlandske *sj*-uttalen (*s+j*) til standardnorsk rein frikativ [j] har gjort det lettare å forveksla frikativane *sj* og *kj*.

4.4 Nettverk og haldning

Før me går til bydelane, skal me sjå på to granskingar hjå Agnete Nesse (1994). Fyrst ei nettverks- og haldningsgransking.

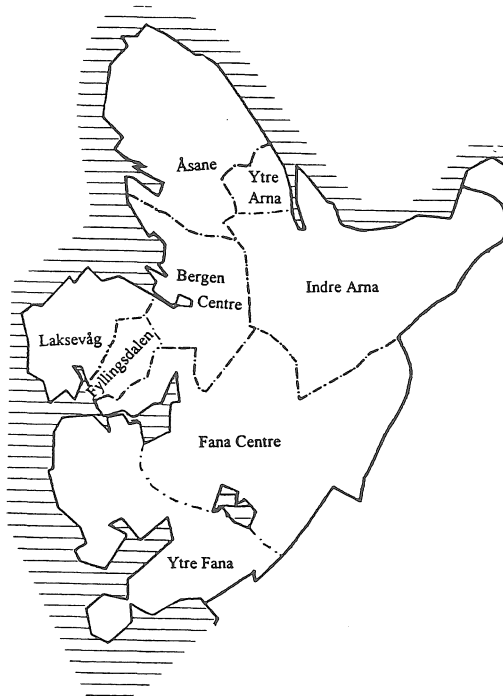
Nesse har gjeve informantane sine 0-4 nettverkspoeng ut frå spørsmål om fritidssyslar i nærmiljøet, jamleg nærkontakt med grannane, slekt i nærleiken og butid på staden. 0-2 haldningspoeng får dei av det noko tvitydige spørsmålet om dei "ser på det å bu i Bergen sentrum som ein verdi i seg sjølv" og det meir skilsetjande om dei har eit "positivt forhold til buekorps".

Nesse finn ut at nettverkskriteria har svært lite å seia for variantvalet til informantane. Men på ein variabel som *sj*-lyd gjev høg nettverksskår *kombinert med høg haldningsskår høgast frekvens av lågstatusforma*. Haldningsskår åleine slår òg ut for *sj*-lyden (som *s+j*), for lågstatusvariantane 'eg' og 'mykkje', men *mot lågstatusformene 'nokke' og lang e framfor r*. Granskinga til Nesse er svært interessant,

men vanskane med operasjonalisering av haldning viser seg tydeleg når høgt utslag på dialektskalaen svarar til "lunken holdning til nærmiljøet" i samband med 'nokke' og "spesielt interesserte som brenner for det bergenske" i samband med 'mykkje'.

4.5 Skriftmålpåverknad

Denne faktoren tek Nesse opp som eit siste emne på grunnlag av kor stor kontakt informantane har med skriftmål i yrket. Ein kan jo spørja seg om lang tids kontakt er avgjerande, eller om det er tale om ein lågare terskel og munnleg spreing på grunnlag av andre faktorar. Men Nesse finn i alle fall mest påverknad hjå skriftbrukarane på meir subtile punkt i målstrukturen: Medan dei skriftvane *meir* enn andre held på dei iøyrefallande dialektmarkørane 'eg' og 'ikkje', har dei klårt mest av den standardnorske *sj*-lyden og *æ* framfor *r*, dei fleirtalsbøyer predikative adjektiv *meir*; og tendensen er den same for *det* som formelt subjekt, *den* som anaforisk pronomen, 'noe' og 'mye'.

4.6 Bydelsskilnadene

TUB granskar alle bydelane i Stor-Bergen med omsyn til ungdomsgenerasjonen. Etter kommunesamanslåing i 1972 utgjer Bergen heile Bergenshalvøya minus Os i sør (sjå kartet). Det vil seia Bergen sentrum, Fyllingsdalen, Fana sentrum, Laksevåg, Åsane og dei tre bydelane som framleis har bygdemålssubstrat i delar av populasjonen: Indre Arna og serleg Ytre Arna og Ytre Fana.

Før krigen var ingen av områda utanfor Bergen sentrum serleg kulturelt urbaniserte. Arna m.a., var delvis industrialisert, men det var helst kapitalen som kom frå Bergen. Fana sentrum vart delvis utbygt langs jarnbanelina før krigen, og etter krigen har det vore relativt mest innflytting frå høge og middels samfunnslag i Bergen her, i motsetnad til Ytre Fana. Åsane og Fyllingsdalen har vorte bråare urbaniserte i etterkrigstida. Bergensarane har dominert blant innflyttarane.

Nesse har berre granska to område i Bergen sentrum: Sandviken og Nordnes, som har noko ulik sosial samansetning, og Nesse meiner det er det som gjev utslaga her. Det gjeld nok TUB òg. Ein analyse av sosial samansetning i bydelane ville kanskje seia oss like mykje som TUB-resultata. Det generelle mønsteret er i alle fall at Bergen sentrum og Fana sentrum har høgast frekvens av høgstatusformer, men samstundes høgast standardavvik, dvs indre variasjon og polarisering. Det er delar av sosialgruppe 1 som gjer utslaget igjen. For dei viktigaste markørane, 'eg' og 'ikkje', gjeld dette klårt. Skiljet går anten mellom a) Bergen sentrum, Fana sentrum og resten, eller b) dei perifere bydelane Indre og Ytre Arna og Ytre Fana mot resten. Signifikansen varierer, men dette gjeld m.a. *meg, deg, seg; dokker, ner, då, kv-spørjeord, han vs. den, mykkje, nokken*.

Me skal sjå litt nærare på variabelen 'hon': TUB har ikkje granska 'hun' mot 'hon' på vanleg måte, men har funne ut at bylågstatusforma 'hon' er på veg inn i Arna, i staden for bygdemålsforma 'ho', som framleis står sterkast. I Arna er 'hon' berre belagt hjå kvinnelege informantar i sosialgruppe 2 og som Harald Ulland seier (1984b:66), "spreiinga av lågstatusvarianten 'hon' til periferien (her Arna) startar i sosialgruppe 2." Dette stemmer med teorien hjå Chambers og Trudgill, som seier at den øvre arbeidarklassen og lågare

mellomklassen er ein viktig faktor ved språkending, sidan desse gruppene òg er mest aktive i å fremja sin posisjon sosialt, og difor vil talemålet deira skilja seg frå normene til dei som står under dei sosialt (ref sst). Dersom det er rett å bruka denne teorien, kan det ikkje vera rett å kalla dei nye formene lågstatusformer. Det er jo nettopp alt anna enn typisk for dei nemnde gruppene å ta opp lågstatusmål! Sett frå bygdemålet er 'hon' *både* ei urban og ei statusprega form i motsetnad til 'ho' ('hun' er beint fram for markert). Slik konkluderer Ulland sjølv òg i ein annan samanheng (1983:76). Som danske regionaliseringsstudiar har vist (jf Kristiansen 1992), kan både høg- og lågformer frå storbytena som statusformer i utkanten. Bygdekulturen har låg kulturell og økonomisk status, skòrar lågt på ein modernitetsskala og er for markert i høve til den "nøytrale" einskapskulturen. Lågstatusforma frå byen er reallokert geografisk og sosialt til høgstatusform på bygda. Det finst soleis framleis skilje mellom urbane og rurale marknader kring Bergen, slik at former med låg verdi frå bymarknaden kan gje høgt utbytte i utkanten av byen – m.a.o. ei språksosial dumping (geografisk) som aukar den samla profitten for visse språkvariantar. Gamle høgstatusformer frå byen derimot, får ikkje lett feste i utkanten, seier Myking (1983b:65; jf 'hun'), men det er noko anna med nye, ekspansive statusformer som er gyldige på heile den nasjonale marknaden. Det er variabelen 'no/nå' eit døme på – varianten 'nå' er jamt fordelt bydelsvis.

Sidan dei fleste endringar peikar i same lei, kan ein tenkja seg ein enklare synsvinkel. Overgangen frå bygdemål til mellomstasjonen meir "sentralt" lågstatusmål, parallelt med påverknaden på lågstatusmålet frå standardmålet, kan sjåast som ei to-steps standardisering der sosiale og geografiske restriksjonar ("constraints") hindrar full overgang til den standardiserte stoda i eitt sprang.

5 MEIR OM BERGEN OG OMLANDET

Urbaniseringa av områda rundt Bergen stoggar ikkje ved grensene for Stor-Bergen. Kommunane ikring vert urbaniserte og sentraliserte som ein del av den *ålmenne* økonomiske utviklinga, men innslaget av bergensarar er stort mange stader, serleg i sentrumsområda – som

styrer målendingane. Det er lett å sjå korleis innsiget av drag frå Bergen og standardmålet endrar dei lokale språkmarknadene og fyller nye sosiale skilje med sosiolingvistisk innhald.

"Ein kan ikkje undrast nok over kor merkeleg liten innverknaden har vore frå Bergen bymål i eldre tid", skreiv Ivar Skre (1957), då han skildra Fana-målet i siste liten. Enno tala vaksne bygdefolk det gamle bygdemålet. Etterkomarane deira var i ferd med å "modifisera" Fana-målet noko. Fonemsystemet var mest gått over til det bergenske og standardnorske, og det vart noko utjamning i morfologien (*eplene* for *epli* og *opent* for *ope*). Frå tidlegare tid fann Skre berre tendensar til slikt i Laksevåg og Loddefjord, av di dei låg langs den gamle leia til Bergen. I dag er dei folkerike delane av Fana eit gjennomferdsområde til Bergen, og som me har vist, er området etter krigen utbygt i høg takt frå Bergen, og det er soleis snutt spor av bygdemål hjå dei unge. Soga er i grove drag den same for Åsane og Askøy utanfor Bergen. Nynorsken er sjølvstøtt reinska ut av skulen i takt med urbaniseringa. (Men i desse postmoderne tider er det mogleg at bergensstalende foreldre kan velja nynorsk for ungane sine på grunnlag av strileidentitet – i alle fall skjedde det i ei skulemålsrøysting i Arna nyleg der nynorsken vann attende ein skanse.)

So kan me utvida radiusen eit hakk, til Os kommune sør for Fana, som Arne Aarseth granska språkleg og språksosialt i 1974. Os hadde om lag dobling av folketalet frå krigen til 1972 (88.000), stor auke i sekundær- og tertiærnæringar og sterk sentrumsutbygging og ei viss innflytting frå Bergen. Bergensarar dominerte ikkje, anna enn i høgstatusyrke. Årseth meiner utkantane av kommunen betre enn sentrum absorberer innflyttarar språkleg – ikkje overraskande om ein tenkjer seg at me her finn det typiske skiljet mellom mangtåtta rurale og mindre inkluderande urbane nettverk. Årseth deler Os-målet inn i eldre og yngre mål, som samstundes er eit sentrum-periferi-skilje. Det er mykje vakling i formverket. Av nye bergens- og/eller standarddrag finn me avpalatalisering av *g* og *k* i innlyd (som nær som i 'ikkje'), assimilering av konsonantsamband, skarre-*r*, pronomenet 'vi', diftongbortfall, uniformering av substantivendingar i fleirtal, overgang frå sterk til svak verbøying og lang konsonant i gamle kortstavingar;

om ein fylgjer Ernst Håkon Jahr si tilnærming ovanfor, kan alt dette lettast forklårast som kontaktprodukt. Når det gjeld språkhaldningar og språkbruk, finn Aarseth m.a. ut at ungdomen likar målet sitt betre enn bymålet, men likevel vert tvinga til umedvite å normera mot bymål i mange situasjonar, og ein finn permanent kodeskifte blant pendlarar til Bergen. Mest alle innflyttarborn vurderer bymåla høgast og foreldra deira rettar målet deira aktivt mot bokmål. I sentrum er det mest aldri tale om tilnærming til bygdemålet. Konklusjonen til Aarseth er: "primærnæringstalemålet har lavere status og må vike [...]" og "sentrum/utkant blir derfor uttrykk for en dialektundertrykking" (Aarseth 1974:206 og 212).

I dag har mange andre nærområde nått dette stadiet av det mange kallar språkutviklinga, til dømes store delar av Sotra og Lindås, sjølv om ikkje alle område er like sosialt urbaniserte. Skilja mellom språkleg bergensar og stril kan gå gjennom syskenflokkane. Ein vil nok leita fåfengt etter upåverka område i Hordaland. Det kan noko tilsørande seiast at det er det bergenske "gatespråket" (lett raffinert og normalisert) som vinn fram utanfor byen, men "der ute" har det ein heilt annan funksjon.

6 DEKONSTRUKSJON?

Når me no har rikka ved den sosiolingvistiske og sosialdemokratiske idyllen ved å skrida ut over bygrensene, kan me ta ein svipp attende og dekonstruera det Bourdieu har kalla "illusjonen om nær føreståande språkleg kommunisme" (td 1991:43) innanfrå – frå Fana gymnas.

TUB er truleg svært representativ for den populasjonen som er granska der og då. Ida Jorem har nyleg granska 163 informantar frå Fana gymnas med omsyn til språkhaldningar og bruk av sentrale sosiolektmarkørar. Informantane er rett nok berre statistisk sett representative for seg sjølve, men seier truleg noko om eit tidarvende (minder me rekonstruerer idyllen med å stempla Fana gymnas ut av saga som ein "sosseskule"). Eg går rett på nokre av konklusjonane frå avhandlinga *Bruken av finbergensk blant ungdom i bydelen Fana* 1995 (jf Jorem 1995:121-139): Det er mykje blanding mellom penbergensk og gatespråk i sosialgruppe 1, men det er gale å seia at det har vorte meir

gatespråk i denne gruppa, snarare tek dei veksande mellomlaga opp språkbruken i sosialgruppe 1. Samanhengen mellom språkbruk og sosialgruppe er framleis svært tydeleg, og det er sterk samheng med utdanningsnivået til foreldra, eller skal me seia tilknytning til bildningsborgarskapen. 81% opplever dessutan skilnaden medvite. Jorem går imot konklusjonane i TUB og hjå Nesse om homogenisering av språket, og ser teikn til polarisering mellom sosiolektane. 32% nyttar hovudsakleg finbergensk, og 51% hovudsakleg gatespråk. Finbergensk er soleis ikkje på retur. Jorem finn ingen teikn til stigmatisering av finbergensk i ungdomskulturen, tvert om tykkjer dei fleste i sosialgruppe 3, som sjølv berre nyttar gatespråk, at finbergensk er penast. Det er framleis tydeleg skilnad mellom språket hjå gutar og jenter, og folk veit godt om skilnaden. Jentene vert meir utsette for språkpress oppover, og har sterkast ynske om å endra målbruken sin i same leid.

Jorem kastar ljós over ein veikskap ved TUB når ho fortel at mange seier dei tala annleis før (meir gatebergensk) og ventar å normalisera målet sitt meir i åra som kjem. Det kan soleis skje mykje med målet etter 14-15-årsalderen, slik at TUB i grunnen meir granska eit par årskull synkront enn dei granska målet åt ein generasjon (forskarane var rett nok medvitne om denne veikskapen).

7 KONKLUSJON

Her kan me eit stykke på veg parafrasera Gabrielsens konklusjonar om stavangermålet (jf 1984:125-30). I Bergen som elles i landet har det i etterkrigstida skjedd store endringar i feltet for språksosialisering. Soleis er den språksosiale habitusen til dei yngre annleis samansett enn hjå foreldra og besteforeldra. Serleg viktig er kommunikasjonsrevolusjon, folkeflytting, utviklinga av mediasamfunnet og ikkje minst integreringa gjennom skuleverket. Me har fått kulturell utjamning mellom kjønn og klassar gjennom einskapsskulen, samstundes som skulen held lenger på ungdomen. Ungdomstida har i det heile vorte lenger, og ungdomen utgjer eit eige sosialt skikt med visse solidaritetsband, og dei har ein eigen kulturell marknad som er delvis lausriven frå lokal kultur. I tillegg kjem kvinnefrigjeringa, ja personleg frigjering i det heile og bløminga av

lokal kulturell motprestisje i syttiåra som vilkår som ligg til grunn for resultatene i TUB, der sokalla "dannet tale" er i ferd med å verta ein anakronisme. Men seinare har liberaliseringa vore sterkast på den økonomiske marknaden, og Ida Jorem seier at det atter har vorte legitimt med karrierefremjande språkbruk. Finbergensk nyt paradoksalt nok godt av den etablerte toleransen mot dialektbruk. Med haldninga til bygdekultur som unnatak er verdiane som rår i ungdomskulturen i dag framleis liberale (so lenge toleranse ikkje krev noko offer), men ikkje påfallande egalitære. Dessutan har styrkinga av den nasjonale einskapskulturen med tilhøyrande standardmål hatt sitt å seia for rehabilitering av ein del høgstatusformer. Noka aggressiv marknadsføring i det språklege feltet (målstrid!) treng ikkje høgstatusformene for å halda kursen oppe, all den tid det framleis finst halvdulede distinksjonar som syter for ein viss konvertibilitet mellom økonomisk, kulturell og reint språkleg kapital.

Når det gjeld opplandet til Bergen, kan ein litt idylliserande seia at lokalsamfunna har gått frå ein språkleg fokusert urkommunisme til ei diffus topolsstode med ein brote variablar i eit kontinuum langs ein kombinert geografisk og sosial akse. Strilane kring Bergen vert langt mindre hetsa enn før, dei nyt godt av skinliberalitet og likesæle, men *målet* deira har ikkje fått høgare status enn at det konsekvent tapar i møtet med bergensk både i byen og på heimemarknaden. Når det gjeld masseproduksjon, vart strilemålet utkonkurrert for ei god stund sidan, og den gongen det hadde overtaket her, vanta det all status.

Om Bergen påverkar omlandet meir enn andre byar, veit eg ikkje. Eg sluttar difor med å oppmoda eventuelle kvantitative entusiastar og ekstremistar om å utarbeida ein etnolingvistisk assimilasjonskoeffisient for strilemål og bergensk og jamføra med den sosiolingvistiske reinseeffekten andre byar har på omlandet.

LITTERATUR

- Bourdieu, Pierre (1991): *Language and Symbolic Power*, Cambridge
- Fløgstad, Kjartan (1988): *Portrett av eit magisk liv*
- Gabrielsen, Finn (1984): *Eg eller je? Ei sosiolingvistisk gransking av yngre mål i Stavanger*, Oslo
- Hagen, Jon Erik (1988): "Bergensmålets fleksjonsmorfologi" i *Talemål i Bergen 4*
- Jahr, Ernst Håkon (1995): "Nedertysk og nordisk: språksamfunn og språkkontakt i Hansa-tida", s 9-28 i *Nordisk og nedertysk. Språkkontakt og språkutvikling i seinmellomalderen*, Oslo
- Johannessen, Stig Helge (1983): "Om 'skjendisar' og 'chipsreiarar'. Bruken av sje-lyd og kje-lyd i bergensmålet" i *Talemål i Bergen 1/83*
- Johannessen, Stig Helge (1984): "Om uttalen av trykklett e i bergensmålet" i *Talemål i Bergen 1/84*
- Jorem, Ida Elisabeth (1995): *Bruken av "finbergensk" blant ungdom i bydelen Fana. En sosiolingvistisk undersøkelse*, upublisert hovudoppgåve, UiB
- Kerswill, Paul (1991): "Dialektkontakt i Bergen: kan dagens innflyttere fortelle oss om en gammel prosess?" i Berge, K.L. og Kotsinas U.B. (utg): *Storstadsspråk och storstadskultur i Norden*
- Kerswill, Paul (1994): *Dialects Converging. Rural Speech in Urban Norway*, Oxford
- Kristiansen, Tore (1992): "Har regionalsprog en fremtid i Danmark?", s 203-246 i *Danske Folkemål 34*. Institut for Dansk Dialektforskning, København
- Larsen, Amund B. & Stoltz, Gerhard (1911-12): *Bergens bymål*, Kristiania
- Myking, Johan (1983a): "'Å ligge i ovnen og sitte på kaffikjelen'. Parverb i bergensmålet: ligge/legge og sitte/sette" i *Talemål i Bergen 1/83*
- Myking, Johan (1983b): "Adverba *då* og *no* i bergensmålet. Lingvistisk og sosiolingvistisk variasjon" i *Talemål i Bergen 2/83*
- Myking, Johan (1983c): "Fem leksikalske variablar i bergensmålet" i *Talemål i Bergen 2/83*
- Myking, Johan (1988): "Grammatiske kv-ord som sosiolingvistisk variabel" i *Talemål i Bergen 4*

- Nesse, Agnete (1994): *Kollektiv og individuell variasjon i bergensdialekten. Talemål i Bergen 5*, (h.oppg) Målføresamlinga, Nordisk institutt UiB
- Pettersen, Egil (1991): *Bergensordboken. Ord - uttrykk - vendinger og begrep i Bergens bymål*, Bergen
- Pettersen, Egil (1996): *Ka e' tiss? Bergensmålet gjennom tidene slik forfatterne har brukt det*, Bergen
- Rundhovde, Gunvor (1975): "Åsane-målet" i *Åsane bygdebok*
- Sandøy, Helge (1995): "Sociolinguistic patterns in Bergen" i *International Journal of the Sociology of Language* nr. 115
- Skre, Ivar (1957): *Fana-målet. Ljodlæra med stutt omrit av formlæra*, Bergen
- Sørli, Mikjel (1969): *Bergens eldste bymål og andre studier*
- Trudgill, Peter (1986): *Dialects in contact*, Oxford
- Trudgill, Peter (1995): *Sociolinguistics*, Penguin Books
- Ulland, Harald (1983): "Bruken av *den, han* og *ho* om inanimata i talemålet i Bergen" i *Talemål i Bergen 1/83*
- Ulland, Harald (1984a): "Det bergenske ego. Om formene *eg, e* og *jei* i Bergensk" i *Talemål i Bergen 1/84*
- Ulland, Harald (1984b): "Nokre personlege pronomener som sosiolingvistiske variablar i bergensk" i *Talemål i Bergen 1/84*
- Venås, Kjell (1991): *Mål og miljø. Innføring i sosiolingvistikk eller språksosiologi*, Oslo
- Aarseth, Arne (1974): *Os-målet. Et hordalandsmål i forandring*, upubl. h.-oppgåve, UiB

Dialektar og sosiolingvistikk

Ei drøfting av kva nyare sosiolingvistikk har hatt å seie for synet på kva ein dialekt er¹

ODDMUND LØKENSGARD HOEL

1 INNLEIING

Spørsmålet om kva ein dialekt er, kan trygt reknast som eit av dei meir grunnleggjande spørsmåla i talemålsforskninga. Det gjeld ikkje mindre enn korleis ein definerer objektet for forskingsdisiplinen. Å spørja kva 'nyare sosiolingvistikk har hatt å seie for synet på kva ein dialekt er', skulle difor bli jamgodt med å spørja kva nyare postmodernisme har hatt å seia for synet på kva eit litterært verk er. Problemstillinga er med andre ord temmeleg vidtfemnande og reiser viktige spørsmål knytt til den nære faghistora.

Eg vil her avgrensa meg til synet på dialektar i *dei norske fagmiljøa* som driv og har drive med talemålsforskning. Det vil seia at eg ikkje kjem til å gå inn på utanlandske fagmiljø, eller på kva sosiolingvistikken har hatt å seia for dialektomgrepet og synet på dialektar som ein finn mellom folk flest.

I det norske standardverket om disiplinen, *Mål og miljø* av Kjell Venås, blir 'sosiolingvistikk' eller 'språksosiologi' definert som studiet av "...korleis språket fungerer i samfunnssamanheng, eller korleis samfunnet og språket verkar saman og i høve til einannan" (Venås 1991:13). Som utskild og namngjeven disiplin er sosiolingvistikken berre kring 30 år gamal. Likevel vart det drive forskning tidlegare som tok opp mange av dei same problemstillingane innanfor rammene av den tradisjonelle målføregranskninga. Slik kunne me jo rekna all sosiolingvistikk etter midten av 1960-åra som 'nyare sosiolingvistikk'.

Eit alternativ er å sjå 'nyare sosiolingvistikk' i motsetnad til 'eldre sosiolingvistikk'. Det byr på ein del problem. Ikkje fordi det ikkje finst ulike retningar innan sosiolingvistikken – tvert imot siglar so mykje

---

¹ Prøveforelesing i emnekrinsen 'Talemål' til nordisk hovudfag, halden 28.5.96. Det er berre gjort mindre språklege endringar i høve til det opphavlege manuset.

ulikt under dette flagget at det grensar til det meiningslause å snakka om *ein* sosiolingvistikkk. Problemet er heller at det er vanskeleg å plassera retningane eintydig kronologisk i høve til einannan, serleg internasjonalt. Det ein då med god vilje måtte kalla den 'eldre' sosiolingvistikken, er det som både har vorte kalla korrelasjonslingvistikken, variasjonlingvistikken og den kvantitative sosiolingvistikken. Hovudmann og føredøme har vore William Labov og granskingane han gjorde i New York midt på 60-talet. Labov tok i bruk kvantitative samfunnsvitskaplege metodar for å finna fram til samvariasjonen mellom språklege variablar og sosiale variablar som klasse, alder, kjønn, utdanning m m.

Den andre hovudretninga er meir individorientert og har hatt ei antropologisk, sosialpsykologisk og hermeneutisk tilnærming. Ei samlenemning har gjerne vore den 'interaksjonelle sosiolingvistikken'. Der har ein lagt sterkare vekt på at språkbruk er ei sosial handling der individet sjølv spelar ei aktiv rolle gjennom å variera språkbruken i ulike situasjonar. Internasjonalt er ikkje retninga yngre enn den labovske, men det har nok vore ei viss dreining i favør av den interaksjonelle retninga dei siste 10–15 åra. Endå tydelegare har tendensen vore her i landet. Rett nok har det alltid vore snakk om sopass små miljø og få forskarar at det kan bli vel pretensiøst å snakka om 'tradisjonar' eller 'skular' i norsk sosiolingvistikkk. Men det er ingen tvil om at den labovske retninga med nokre få unntak dominerte heile 70-talet, medan den interaksjonelle sosiolingvistikken no ser ut til å ha fått meir fotfeste og difor med litt god vilje kan kallast "nyare". Eg kjem til å ha eit lite sideblikk til skilnaden på dei to hovudretningane, men eg vil fyrst og fremst konsentrera meg om overgangen frå den tradisjonelle målføregranskinga til sosiolingvistikken. Det er der ein finn dei største skilnadane innanfor det som er emnet her.

Eit par terminologiske avklåringar: Eg brukar 'dialekt' og 'målføre' synonymt, slik det er vanleg. 'Målføregransking' og 'dialektologi' er difor det same. 'Talemålsforsking' eller 'talemålskunnskap' brukar eg som samlenemningar for målføregransking og sosiolingvistikkk.

2 EIN GROV KARAKTERISTIKK AV DIALEKTSYNET I DEN TRADISJONELLE MÅLFØREGRANSKINGA OG I SOSIOLINGVISTIKKEN

Kva for eit dialektsyn finn me so i den tradisjonelle målføregranskinga, og kva var nytt med sosiolingvistikken?

For å ha noko handfast å halda meg til, har eg sett på nokre av dei sentrale innføringsbøkene i talemålskunnskap på universitetsnivå etter krigen. Det er sjølvsagt skummelt å karakterisera heile forskingstradisjonar på grunnlag av nokre få innføringsbøker, men det har òg klare fordelar. I sterkare grad enn spesialavhandlingane er gjerne innføringsbøkene skrivne med tanke på at dei skal vera representative for fagtradisjonen, dei femner om fleire sider av faget, og me må rekna med at dei har større skuledannande verknad. Bøkene som her skal få representera den tradisjonelle målføregranskinga, er *Norske dialekter* av Hallfrid Christiansen (1946–48), *Nynorsken i sine målføre* av Sigurd Kolsrud (1951) og *Målføre og skriftmål* av Martin Skjekkeland (1977).² Her skil Skjekkeland seg ut ved systematisk å jamføra målføra med skriftmåla, men Skjekkeland definerer sjølv boka si inn under den tradisjonelle norske målføregranskinga (s. 7).

Som uttrykk for dei nye tider har eg teke føre meg *Norsk dialektkunnskap* (1985) og *Talemål* (1993), båe av Helge Sandøy. Sandøy har ei sosiolingvistisk tilnærming til dialektstudiet, og slik kjem kontrastane godt fram. Eg har dessutan hatt eit auga til *Mål og miljø* (1982/1991) av Venås og til nokre nyare faghistoriske framstillingar, serleg til Mæhlum 1996 – ei utgreiing eg har hatt stor glede av.

Definisjonen

"Hva er en dialekt?" spør Hallfrid Christiansen på fyrste sida i *Norsk dialektkunnskap*. Det næraste ho kjem noko som kan kallast ein definisjon, er dette:

Med en dialekt mener vi som regel en talemålsform, som avviker fra landets offisielle språk. Når vi snakker om f. eks. trøndsk dialekt, mener vi talemålet i Trøndelag med de særegenheter i ordformer, uttrykksmåte, uttale og talemusikk som skiller trøndsk

² Eg har ikkje teke omsyn til 1997-utgåva av boka til Skjekkeland.

mål fra det vi oppfatter som normalnorsk, enten vi nå tenker på riksmål eller landsmål. ... Det vi kaller dialekter, er da folkelige talemålsformer, som lever et selvstendig liv ved siden av riksspråket. (Christiansen 1946 I:5–6)

Ut frå dette og det ho elles skriv, er det klårt at Christiansen har to sentrale kriterium på kva ein dialekt er: (1) Ein stadbunden varietet som er sermerkt for eit område, og (2) avstand til rikstalemålet. Ein som i dag veks opp i Oslo-området med eit bokmålsnært standard østnorsk som fyrstespråk (morsmål), snakkar ikkje dialekt etter denne definisjonen. Korkje Kolsrud eller Skjekkeland definerer eller drøftar dialekt-omgrepet, og det tek eg som eit teikn på kor innarbeidd og uproblematisk denne definisjonen har vore i målføregranskinga. Det er vel òg noko slikt folk utanfor fagmiljøa har lagt og framleis legg i dialekt-omgrepet.

Utgangspunktet for Helge Sandøy er derimot at "*alle snakkar dialekt*" (Sandøy 1993:11). Som me skal sjå mot slutten, er grunngjevinga for definisjonen meir politisk enn fagleg motivert. 'Dialekt' har her vorte synonymt med det som andre har kalla 'morsmål', 'oppvekstspråk', 'fyrstespråk' eller 'hjartesperåk'. Ein person som snakkar ein sekundært tillært varietet snakkar derimot ikkje dialekt. Som vederlag for det tradisjonelle dialekt-omgrepet brukar Sandøy 'geolekt', som då vert ein stadbunden varietet. 'Sosiolekt' brukar han slik det har vore vanleg i sociolingvistikken om språkskilnader som "samsvarer med forskjellar i sosiale grupperingar ... eller er avhengige av ulike brukssituasjonar". 'Dialekt' blir difor eit overomgrep for 'geolekt' og 'sosiolekt' (s. 20). Her må det likevel leggjast til at det dialektsynet som viser seg bak det utvida dialektomgrepet, er meir representativt for sociolingvistikken enn sjølve definisjonen, som det er noko meir usemje om. For å unngå meir forvirring skal eg halda fram med å bruka dialekt-nemninga på gamlemåten.

Me støyter soleis på to heilt ulike svar på kva ein dialekt er alt i utgangspunktet i dei to tradisjonane. Dersom me går bak den terminologiske usemja, kan skilnaden i dialektsyn oppsummerast med fem motsetnadspaar.

(1) *Diakroni : synkroni*

For det fyrste står det *diakrone* (historiske) perspektivet sentralt i den tradisjonelle målføregranskinga, og i innføringsbøkene får den indre språkutviklinga frå gamalnorsk til nynorske dialektar stor plass. Eit sentralt føremål for norske dialektologar frå Ivar Aasen og heilt opp til vår tid, har vore å få fram at målføra er resultat av ei ubrotten utvikling frå norrønt, og at dei samla representerer eit 'norsk' språk. Det er berre å sjå på tittelen til Kolsrud, *Nynorsken i sine målføra*, ein tittel som dessutan er tvetydig: Ordet 'nynorsk' kan her både peika på det språkhistoriske steget og på skriftmålet. Slik har dialektomgrepet fått eit diakront innhald. Lang tradisjon på staden og røter tilbake til gamalnorsk har vorte viktigare enn røynelege synkrone skilnader og likskapar med andre varietetar når ein skulle avgjera kva som kunne kallast ein 'dialekt'.

I sosiolingvistikken møter me derimot ei grunnleggjande *synkron* tilnærming. Ein er ikkje ute etter korleis ein dialekt har vorte forma, men etter språkbruken her og no. I Sandøys tilfelle er den synkrone tilnærminga òg fylgt av ei strukturalistisk: Poenget er ikkje fyrst og fremst at dialektane er variantar av det same språket, men at kvar dialekt/sosiolekt utgjør eit sjølvstendig språkssystem, konstituert av sine eigne reglar og opposisjonar. Det er dei språklege tilhøva *i dag* som avgjer kva som vert rekna som dialektar og sosiolektar. Opphavet er i dette perspektivet uinteressant.

(2) *Statisk : dynamisk*

For det andre møter me eit etter måten *statisk* syn på dialektane i målføregranskinga. Her må det seiast at det diakrone perspektivet i prinsippet er dynamisk sidan det er språkending som blir skildra. Men ein går ikkje inn på retninga og tempoet på utviklinga i nær fortid og i samtida. Slik får me eit inntrykk av at målføra har nådd ein slags historisk endestasjon. I den grad dei meir dagsaktuelle endringsprosessane blir omtala, er det i ålmenne vendingar i innleiings- og avslutningskapitla i innføringsbøkene. Her kan me lesa at det er drag

frå dei meir skriftmålsnære bymåla som breier seg ut frå byane og frå 'stasjonsbyane', som det heitte i gamle dagar.

For sosiolingvistane er det derimot ei grunnsetning at språk endrar seg heile tida, og at dét er heilt naturleg – me finn eit utprega *dynamisk* dialekt syn. Sandøy 1985 inneheld t d eit eige kapittel som heiter "Språkutviklinga i dag".

(3) Homogenitet : heterogenitet

For det tredje vert dialektane framstilte som *homogene* og *einskaplege* system i målføregranskinga. Anten har alle dialektbrukarane i eit område kløyvd infinitiv konsekvent gjennomført i alle posisjonar og situasjonar, eller so har dei det ikkje. Den sosiale, individuelle og situasjonelle variasjonen innanfor eit dialektområde vert ikkje problematisert og langt mindre kvantifisert.

Sosiolingvistane legg derimot vekt på *heterogeniteten* og *variasjonen*. "Å beskrive ein *dialekt* er ... å generalisere", skriv Sandøy. Ein dialekt er "ei *språkssystematisk idealisering*". Språkbruken til den einskilde er utgangspunktet, og ein er oppteken av å få fram at både 'dialekt' ('geolekt'), 'sosiolekt' og 'ideolekt' er abstraksjonar. Her må det likevel leggjast til at det er ein viss skilnad på dei to hovudretningane i sosiolingvistikken. I korrelasjonslingvistikken har interessa for dialektar vorte avløyst av ei interesse for sosiolektar, men framleis er det *gruppespråket* som står i sentrum. Utgangspunktet er at tilhøyrslse til ei sosial gruppe er avgjerande for språkbruken til individet. Det har dei vorte kritisert for av representantar for den interaksjonelle sosiolingvistikken, som har hevda at slike generaliseringar raskt blir villeiande, både fordi det er stor variasjon innanfor kvar sosiale gruppe, og fordi ein og same person kan variera språkbruken mykje frå situasjon til situasjon.

(4) Grenseliner : grensebelte

Det fjerde punktet heng nært saman med det førre: I den tradisjonelle målføregranskinga får ein inntrykk av *absolutte grenser* mellom dei ulike språkdraga. Isoglossane er dregne som skarpe strekar på karta. På

den eine sida av streken har ein tjukk l av norrøn rd (gard), på den andre sida ikkje.

Sosiolingvistane legg derimot vekt på at ein isogloss, til liks med ein 'dialekt', er "ei idealisering eller ei generalisering", som Sandøy formulerer det (1985:68). Men det må òg nemnast at korkje Sandøy eller Venås i *Mål og miljø* gjer eit so stort poeng av dette som t d Chambers og Trudgill i innføringsboka *Dialectology* (1980). Her vil eg dessutan nemna at Christiansen gjev oss ein peikepinn om at ein ikkje skal ta strekane på karta hennar alt for kategorisk, og det ho skriv kunne godt vore skrive av ein sosiolingvist:

Reiser vi nå f. eks. nordover langs Mjøsa, vil vi først høre hvordan ordet 'mann' uttales med alminnelig dental *n*, så kommer vi til et strøk hvor *n*'en får et lite forelag [sic] av *j*, ma'n· og så til et strøk hvor *n*'en er palatalisert og folk sier *manj*·. Her finnes altså ingen egentlig grense mellom den dentale og den palatale *n*, men en overgang med svak muljering, og en nøyaktig grense mellom hvert område lar seg ikke trekke. Vi får altså [...] et grensebelte for en grenselinje. (Christiansen 1946:60)

Det må likevel seiast at etterfylgjarane i målføregranskinga har vore flinkare til å trykka opp att karta hennar enn til å få med liknande atterhald.

(5) *NORMs og arkaisk talemål : representativt utval og talemålet i dag*
 For det femte skildrar den tradisjonelle målføregranskinga ofte ikkje dialektane i samtida, men dialektane slik dei var i ei meir eller mindre fjern fortid. Målføregranskarar har gjerne prioritert å kartleggja talemålet til dei som av vonde engelske tunger har vorte kalla NORMs (Nonmobile Older Rural Males). Føremålet har vore å granska målføret i mest mogleg opphavleg form, og valet av heimelsmenn vart deretter. Slik kom målføregranskarane ofte ikkje til å skildra målføret slik eit representativt tverrsnitt av målførebrukarane i lokalsamfunnet nytta det. Fylgja vart at mange monografiar, og i endå sterkare grad innføringsbøkene, målførekartar og dei samlande framstillingane, har

skildra dialektdrag som ikkje har vorte nytta av alle og i visse tilfelle heller ikkje av eit fleirtal i eit område.

Sosiolingvistane er derimot prinsipielt opptekne av språktilhøva *i dag*. Det kjem tydeleg til uttrykk i målføreprøvene som Sandøy brukar i 1985-boka. Dei 16 informantane fordeler seg eksemplarisk på åtte kvinner og åtte menn, og dei er henta frå alle aldersgrupper. I snitt var dei fødte i 1932, og dei var vel 43 år då dei vart intervjuet, det vil seia i 1975 – framleis i snitt –, 10 år før boka kom ut. Idealet kjem rett nok berre delvis til uttrykk når Sandøy går gjennom dei ulike språkdraga. Til dømes nemner han ein stad at Olav T. Beito alt på 50-talet registrerte at dativbruken var på full veg ut mellom ungdom i Hallingdal (1993:103), men dativkartet er det gode gamle til Hallfrid Christiansen.

3 FRÅ MÅLFØREGRANSKING TIL SOSIOLINGVISTIKK – BROT ELLER KONTINUITET?

Sidan framstillinga til no har vore noko skjematisk og forsterka skilnadene på målføregranskinga og sosiolingvistikken, skal eg skunda meg med å føra fram fire nyanserande punkt.

(1) Nytt språkleg landskap

Det språklege landskapet har endra seg mykje, serleg sidan andre verdskrigen. Talemålssituasjonen i dei bygdene som målføregranskarane tidlegare konsentrerte seg om, *var* langt meir statisk, homogen og stabil enn i byane og tettstadene som sosiolingvistane har kasta seg over. I internasjonal språkkontakt- og dialektkontakt-forskning snakkar ein om meir eller mindre 'fokuserte' og 'diffuse' varietetar for å skildra kor einskapleg eller varierende ein varietet er. Sjølv om ein kan finna ein del norske eksempel på fokusering frå dei siste tiåra, som i Høyanger og andre industribygder, er det vel liten tvil om at hovudtendensen i lokalsamfunna er ei utvikling frå ein relativt fokusert til ein meir diffus språktilstand dei fleste stader.³ Kort sagt var ein

³ Dette gjeld som sagt på lokalt nivå. Ser ein større regionar under eitt, vil ein derimot sjå tendens til større fokusering (regionalisering med bokmålsnært austnorsk standardtalemål som styrande overnorm).

NORM meir representativ for språkbruken på ein stad før enn han er i dag.

(2) Nytt forskingsobjekt

Målføregranskinga og sosiolingvistikken har hatt ulike forskingsobjekt. Dei knappaste definisjonane av sosiolingvistikken går nettopp ut på at fagfeltet er 'studiet av språkleg variasjon'. I målføregranskinga har derimot eit sentralt føremål vore å kartleggja isoglossane og dei historiske endringsprosessane, og ikkje minst å samla inn språkleg tilfang før det døydde ut med den eldste generasjonen – det som har vorte kalla 'ein fot i grava'-dialektologi.

(3) Andre krav til vitskapleg framferd

Det tredje modifierande punktet mitt er at ein ikkje kan lesa språkvitskaplege arbeid frå nokre tiår tilbake på same måten som ein les nyare språkvitskaplege arbeid. Både sjangerkrava til vitskaplege arbeid og kriteria for kva som er vitskapleg, har endra seg mykje etter positivismestriden i 60-åra. Den tradisjonelle dialektologien har vore teorilaus på den måten at ein sjeldan finn drøftingar av dei teoretiske og metodiske føresetnadene for arbeidet, noko me reknar som sjølvsgt i dag. Slik kan målføregranskarar som Kolsrud i *Nynorsken i sine målføre* verka noko naiv etter ein sosiolingvistisk målestokk. Som døme på at dei gamle ikkje alltid var heilt på bærtur som sosiolingvistar, vil eg nemna noko som Kolsrud skreiv i *Maal og maalgransking* i 1922:

Maal lærer og tileignar me oss heile livet igjennom. Maalevna lærer aa bruke det maalet som er ikring ho; naar ho formar um og skapar noko nytt, er det i regelen ikkje med vilje, anna der ho tykkjer ho er nøydd til. Ho vil gjerne bruke maalet som dei andre gjer det; difor arbeider ho – medvete eller umedvete – alltid paa aa koma i samsvar med maalet ikringum seg, ho vil sjølv skyna det og faa andre til aa taka mot det tankelivet ho er tolk for. (Kolsrud 1922:68)

Kolsrud formulerer her kort og konsist kjernepunktet i den interaksjonelle sosiolingvistikken. Det er banalt, men likevel viktig nok,

at vitenskaplege arbeid – som andre tekstar – må vurderast ut frå sjangerkrav og vitenskaplege konvensjonar frå den tida dei vart skrivne.

(4) 'Pre-sosiolingvistane'

Det fjerde modifierande punktet gjeld dei Brit Mæhlum kallar 'pre-sosiolingvistane'. Både Mæhlum og andre som dei siste åra har kome med tilskot til saga om norsk og internasjonal talemålsforskning (t d Konrad Koerner), har lagt stor vekt på at ikkje alt i sosiolingvistikken var like revolusjonerande nytt som dei sjølvopnemnde pionerane gjerne ville ha det til. Norske målføregranskarar har heile hundreåret interessert seg for dei spørsmåla og perspektiva som har stått sentralt i sosiolingvistikken, og dei har hatt syn både for sosial variasjon og for dei sosiale og psykologiske mekanismane som verkar inn på språkbruk og språkendingar.

Norske dialektologar interesserte seg tidleg for bymåla og støytt der på ein tildels stor og uoversynleg språkleg variasjon som ikkje kunne forklårast utan at ein drog inn sosiologiske og psykologiske faktorar. Best kjende er granskingane til Amund B. Larsen av "vulgærsproget" i Kristiania, Bergen og Stavanger mellom 1907 og 1925, men frå fyrste halvdel av hundreåret har me òg bymålsgranskingar frå Kristiansund (Ivar Hoel 1915), Arendal (Fridtjof Voss 1940) og Kristiansand (Arnulf Johnsen 1942–54), og dessutan endå ei frå Stavanger om syntaksen i bymålet (Martin Svendsen 1931) (Mæhlum 1996:183, 208).

I ein artikkel om "Amund B. Larsen som sosiolingvist" er det dessutan eit viktig poeng for Geirr Wiggen at Larsen var like mykje sosiolingvist i bygdemålsstudiane som i bymålsstudiane. Alt i 1880-åra lanserte han det sosialpsykologiske omgrepet "nabo-opposition" for å forklåra dialektskilnader mellom grannebygder, og Wiggen peikar på at Larsen ofte forklarar språkendingar *intensjonalt*, som eit utslag av medvit og vilje, ikkje med *kausale årsaksforklaringar* slik det var vanleg på ei tid då ein såg på språket som eit naturfenomen og lingvistikken som ein naturvitskap (Wiggen 1995:33).

I etterkrigstida finn me ei lang rekkje 'pre-sosiolingvistar'. Det gjeld m a Anders Steinsholt med granskingane av det han kalla "målbrytningen" mellom bygdemål og Larvik-mål i Hedrum i Vestfold,

Odd Nordland som granska sosiale skilnader i språkbruken til Oslo-born fyrst i 1950-åra med kvantitative metodar, Olav T. Beito i 1958 om utviklinga i hallingmålet i den siste mannsalderen, og Andreas Bjørkum, som kring 1970 granska generasjonsskilnader i indresognsmålet innanfor råmene av den tradisjonelle dialektologien. Dette kan nok ikkje reknast som anna enn ein understraum i målføregranskinga fram til 1970, men det viser at norske målføregranskarar i høgste grad har hatt meir auga for variasjon, heterogenitet og dynamikk enn innføringsbøkene og ryktet fortel om.

Som Mæhlum skriv, er nok det òg ein viktig del av forklåringa på at det tok "forbausende kort tid før den nye disiplinen [sosiolingvistikken] så å si var 'stuerein' og institusjonalisert i flere av de språklige forskningsmiljøene" (Mæhlum 1996:191). Det skjedde trass i at sosiolingvistikken vart lansert i skarp opposisjon både fagleg og politisk til målføregranskinga, og det leier over i det siste hovudpunktet mitt.

4 SOSIOLINGVISTIKK OG SPRÅKPOLITIKK

Ideologiske og kulturpolitiske målsetnader og motsetnader har alltid prega norsk talemålsforskning, og dei fleste tonegejvande forskarane frå Ivar Aasen til i dag har sjølve vore aktive i språkstriden og hatt klåre målpolitiske siktemål med det vitskaplege arbeidet. Ein kan difor ikkje berre sjå faglege nyorienteringar i internvitskapleg lys. Spørsmålet blir då kva for ein ideologisk og språkpolitisk kontekst sosiolingvistikken har stått i, og korleis dette har vore med på å forma forskarane sitt 'syn på kva ein dialekt er'.

(a) *Ventil, TAUS og den store kampen for språkleg frigjering*

1971 er her eit år å merka seg. Då kom den store "Talemålsundersøkelsen i Oslo" (kjent som TAUS) i gang med Eskil Hanssen som prosjektleiari, og 1971 vart såleis gjennombrøtsåret for den moderne sosiolingvistikken i Noreg. Same året byrja to tidsskrift å koma ut, *Ventil*, som var det fagkritiske tidsskriftet for studentar og radikale tilsette ved Nordisk institutt i Oslo (tidsskriftet kom ut i åra 1971–76), og *Mål og Makt*, som var og er tidsskriftet til

Studentmållaget i Oslo. Dei fortel båe to mykje om sambandet mellom sosiolingvistikk og språkpolitikk tidleg i 70-åra.

Sosiolingvistikken kom i kjølvatnet av den store positivismestriden i 60-åra og fall saman med radikalisinga i studentmiljøa. Alt frå fyrste nummer vart det agitert språkpolitisk for sosiolingvistikken i *Ventil*. I 1973 gjorde Geirr Wiggen det heilt klart kva som burde vera oppgåva for sosiolingvistane. I ein artikkel som vart innleidd med eit Lenin-sitat, skreiv han:

Norsk språksosiologi bør kunne bidra til å kaste lys over de maktforhold og sosiale mekanismer som bestemmer vår språkbruk og over den språklige undertrykkelse overfor store lag av folket som framleis er et faktum i Norge. Norsk språksosiologi bør med andre ord ha en *frigjørende funksjon*. (Wiggen 1973:13)

Liknande utsegner finn ein flust av både i *Ventil* og *Mål og Makt*. Sosiolingvistikken skulle vera eit våpen mot dialektundertrykkinga i samfunnet. Den tradisjonelle målføregranskinga vart kritisert, både for å vera positivistisk, og for ikkje å bry seg om talemålet til folk flest. Her kan ein med god grunn spørja, som Mæhlum gjer, kva som var mindre positivistisk med angloamerikanske samfunnsvitskaplege metodar frå 60-åra enn med tradisjonell norsk målføregransking, men det skal få liggja. På redaksjonell plass klaga forresten *Ventil* på at Norsk Målførearkiv ikkje svarte på kritikken (*Ventil* 2/73:1).

Vinteren 1973 var TAUS- og *Ventil*-miljøet so – me må vel seia heldige – å få ein open fiende då Finn-Erik Vinje tok offentleg til orde for talemålsnormering i skulen. Ein stor avisstrid fylgde, der mange frå TAUS-flokken var alt anna enn tause, og seinare har det ofte vorte referert til striden som ei politisk vekkjar (t.d. i ein mimreartikkel av Geirr Wiggen i *Språklig Samling* 1/96:4).

Dei unge sosiolingvistane skaffa seg andre motstandarar òg. Målrørsla hadde byrja å diskutera ein offensiv for dialektbruk, og tanken vart for alvor drøfta i 1973. Det munna ut i den velkjende dialektreisinga på 70-talet. I målrørsla var ein både usamd om ein skulle arbeida for dialektane isolert eller knyta dialektarbeidet til arbeidet for nynorsken, og om nynorsken var god nok eller om han måtte ta opp i seg

fleire bokmålsnære dialektdrag før han var brukande for større grupper. Motsetnaden vart sett på spissen i spørsmålet om hovudparolen for dialektaksjonane skulle vera "Snakk dialekt – skriv nynorsk!" eller berre "Snakk dialekt!".

'Folkemålsflokk' stod mot 'høgnorskflokk' – det var iallfall nemningane folkemålsflokk brukte, og det var der ein fann folka frå TAUS-miljøet. Mange av dei var samstundes med i eller sympatisørar med *Landslaget for Språklig Samling*, og sosiolingvistikken vart eit flittig brukt våpen i den interne striden i målrørsla. Det kjem godt fram i ein artikkel av Lars S. Vikør i *Mål og Makt* frå 1976, som forresten òg er ein av dei fyrste norske oversiktsartiklane over internasjonal sosiolingvistik. Det er nok å sitera mellomtitlane i artikkelen for å illustrera dei språkpolitiske poenga (Vikør 1976):

- A. Kjernespørsmål i sosiolingvistikken
- B. Labov: sosiale faktorar påverkar språksystemet
- C. Sosiolingvistik – språketnografi – språksosiologi
- D. Bernsteins kodeteori og den kompensatoriske språkundervisninga
- E. Høgnorskideologien manglar vitskapleg grunnlag
- F. Språksosiologien og kampen mot språkundertrykkinga

Slik vart dialektsynet til mange av dei leiande unge sosiolingvistane på 70-talet påverka av deltakinga i målstriden på to frontar: Mot nedvurderinga av dialektane frå riksmålshald og elles i samfunnet, og mot dei meir tradisjonalistiske og samnorsk-kritiske krinsane i målrørsla, der ein fann synsmåtar som var meir i tråd med den tradisjonelle målføregranskinga.

(b) Det utvida dialektomgrepet som målpolitisk verkemiddel

Det får me godt illustrert dersom me går tilbake til Helge Sandøy si grunngeving for det utvida dialektomgrepet:

Vi kan òg høre om at folk snakkar *meir* og *mindre* dialekt! Slike utsegner føreset nettopp at omgrepet 'dialekt' er definert som noe

avvikande, og meir og mindre avvik blir målt i forhold til noe som blir oppfatta som 'normalt' eller 'standard'. ...

Utgangspunktet i denne boka skal vere at *alle snakkar dialekt*. Vi er altså interesserte i språket åt alle. For somme er ein slik påstand ein provokasjon. Interessant er det at for andre er det ein 'gledesbodskap', ettersom mange kjenner seg språklig heimlause og 'uekte' fordi talemålet deires ikkje tilfredsstillar kriteria for ein eller annen klassisk 'ekte dialekt'. (Sandøy 1993:11)

Sandøy sparkar her i baa retningar; på den eine sida til dei som meiner at dialektane er simplare enn standardtalemålet og difor mindre brukande, og på den andre sida til dei som meiner folk bør snakka dialekten slik han vart snakka før og difor ikkje har mykje til overs for 'knotarane'.

Ein interessant skilnad kjem til syne dersom ein samanliknar med den utanlandske litteraturen som truleg har hatt ein del å seia for at det utvida dialektomgrepet slo rot her i landet. I *Dialectology* (1980) er utgangspunktet til Chambers og Trudgill òg at alle snakkar dialekt, men deira språkpolitiske argumentasjon går berre i ei retning – nemleg mot dei som reknar dialektane for å vera mindre bra og brukande enn standardtalemålet. Skilnaden reflekterer den ulike statusen dialektane har hatt i Noreg og i mange andre land. Hjø oss er det ikkje berre standardtalemålet som har hatt prestisje. Det har òg vore knytt prestisje – kall det gjerne 'motprestisje' – til det å bruka dialekt. Sjansen er nok stor for at ein RP-talande engelskmann blir fornærma dersom nokon påstår at han snakkar dialekt. Det same kunne nok henda dersom ein bokmålstalende nordmann blir skulda for det same, men sjansen er nok vel so stor for at personen blir fornærma dersom ein påstår at han *ikkje* har nokon dialekt. Slik får det utvida dialekt-omgrepet òg ein annan språkpolitisk funksjon her i landet enn i mange andre land.

At det utvida dialektomgrepet har hatt ein brodd mot grupper som tradisjonelt har arbeidd for auka respekt for og bruk av dialektane, er òg kanskje ein av grunnane til at det ikkje har fått fullt gjennomslag her i landet. Då Sandøy brukte det i *Norsk dialektkunnskap* (1985), fekk han kritikk for det av Arne Torp i ei elles rosande bokmelding i *Norsk Lingvistisk Tidsskrift*. Torp meinte det var eit brot med tradisjonen og at

ein heller kunne nytta nemninga 'hjartespåk' om det Sandøy kalla 'dialekt' (Torp 1985:119). I boka *Språkplanlegging* (1988) refererer Lars S. Vikør det utvida dialektomgrepet og legg til at "Denne definisjonen er ikkje vanleg" (Vikør 1988:45). I 1991-utgåva av *Mål og miljø* (s. 107) slår Venås fast at han ikkje vil bruka det. I fyrsteutgåva frå 1982 har han derimot ikkje kommentert det.

Spørsmålet har dessutan ei målpolitisk side til: Målrørsla har i 150 år hatt som eit aksiom at nynorsken er ein skriftspråkleg samnemnar for alle dialektane. Dersom ein vedkjenner seg eit slikt prinsipp (og det er vanskeleg å vera målmann eller -kvinne utan å gjera det!), får dialekt-definisjonen nødvendigvis fylgjer for kva ein meiner høyrer heime i nynorsknormalen.

5 KONKLUSJON

Det eg har ynskt å koma fram til med denne drøftinga, kan samlast i fire punkt:

(1) Merksemnda til forskarane har flytt seg frå *geografisk* variasjon i målføregranskinga til *sosial* variasjon i den labovske sosiolingvistikken og vidare til *individuell* variasjon i den interaksjonelle sosiolingvistikken. Det har vore med på å knusa biletet av dialektane som homogene og statiske språkssystem med skarpe grenser. Me har vorte klåre over at eit dialekt-omgrep med rot i røydomen må ha rom for variasjon. Sett på spissen kan me seia at eit statistisk dialektsyn har vorte avløyst av eit statistisk.

(2) Sjølv om sosiolingvistikken utan tvil stod for noko nytt, må ein ikkje tapa kontinuiteten av syne. Norske målføregranskarar viste interesse for heterogenitet, variasjon og sosiale og psykologiske språkendringsmekanismar lenge før sosiolingvistikken vart oppfunnen.

(3) Endringar i dialektsynet i fagmiljøa kan ikkje berre forklårast ut frå internvitskaplege tilhøve. Ein må òg rekna inn dei nære banda mellom talemålsforskning og språkpolitikk – meir konkret at mange av

pionerane i norsk sosiolingvistik samstundes kjempa på to frontar i målstriden.

(4) I den grad eit nytt og utvida dialektomgrep har slege gjennom, er det nok like mykje av språkpolitiske som av reint faglege grunnar.

Sidan norske sosiolingvistar neppe har tenkt å slutta med å venda seg til folket, avsluttar eg med eit lite døme på at ikkje alt i sosiolingvistikken nødvendigvis blir oppfatta som like interessant der ute. Etter at målrørsla hadde diskutert dialektarbeidet på eit seminar i 1975, kunne ein lesa fylgjande i diskusjonsreferatet i *Mål og Makt* (1/1975:30):

Ernst H. Jahr hadde [i innleiinga si] lagt vekt på at det var viktig å ha klårt for seg at dialekt og nasjonalmål var abstrakte omgrep, men dei færreste meinte dette ville ha så mykje å seie for saka.

LITTERATUR

- Chambers, J. K. og Peter Trudgill 1980: *Dialectology*. Cambridge.
- Christiansen, Hallfrid 1946–48: *Norske dialekter*. (Hft 1–3) Oslo.
- Koerner, Konrad: "Towards a history of modern sociolinguistics." I: *American Speech* 66.1 1991.
- Kolsrud, Sigurd 1922: *Maal og Maalgransking*. Oslo.
- Kolsrud, Sigurd 1951: *Nynorsken i sine målføre*. Oslo.
- Mæhlum, Brit 1996: "Norsk og nordisk sosiolingvistik – en historisk oversikt." I: Carol Henriksen et al. (eds.): *Studies in the development of linguistics in Denmark, Finland, Iceland, Norway and Sweden*. Oslo. s. 175–224.
- Mål og Makt* (1971–). Oslo.
- Sandøy, Helge 1985: *Norsk dialektkunnskap*. Oslo.
- Sandøy, Helge 1993: *Talemål*. Oslo.
- Skjekkeland, Martin 1977: *Målføre og skriftmål*. Oslo – Bergen – Trondheim. (Førebels utgåve.)
- Torp, Arne 1985: [melding av Sandøy 1985] I: *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 2/1985:119ff.
- Ventil* (1971–1976). Oslo.

- Venås, Kjell 1991: *Mål og Miljø. Innføring i språksosiologi eller sosiolingvistikk*. Oslo. (3. utg.)
- Vikør, Lars S. 1976: "Vitskapen om språket i samfunnet. Eit overblikk over språksosiologien." I: *Mål og Makt* 2/1976:12–21.
- Vikør, Lars S. 1988: *Språkplanlegging. Prinsipp og praksis*. Oslo.
- Wiggen, Geirr 1973: "Noen emner for norsk språksosiologi." I: *Ventil* 2/1973:12–17.
- Wiggen, Geirr 1995: "Amund B. Larsen som sosiolingvist." I: L. A. Kulbrandstad og B. Øygarden (red): *Peilepunkter. Festskrift til Thor Ola Engens 50-årsdag 11. januar 1995*. Vallset. s. 20–38.

Grammatikkemnet i norskfaget: historiske og aktuelle vurderinger¹

JANNE BRIT MYRMO

Jeg har prøvd å finne ut hva fagfolk mener og har ment om grammatikkemnet i norskfaget. De fagfolka jeg veit noe om, er de som har skrevet artikler eller bøker om emnet, eller de som er blitt sitert av andre som har skrevet artikler eller bøker. For den helt siste tida har jeg også prøvd å drive detektivvirksomhet gjennom Internett. Jeg vil vandre litt fram og tilbake i historia. Framstillinga vil kanskje virke rotete fordi jeg har ulike vinklinger, og for hver ny vinkling går jeg tilbake i tida og følger debatten fram til vår tid. Jeg tar noen avstikkere tilbake til norskfagets røtter, det dansknorske modersmålet. Jeg tar også noen avstikkere til utenlandske teoretikere som er opptatt av språk og pedagogikk. Målet mitt har vært å prøve å få fram de store linjene i grammatikkdebatten og å komme fram til en konklusjon på hvordan grammatikkens stilling er i dag.

Jeg kommer til å referere en del til Frøydis Hertzbergs grundige doktorarbeid om samme tema (Hertzberg 1991;1995). Av hennes avhandling går det fram at grammatikken har vært omstridt i skolen helt siden den flytta fra latinen og over i morsmålsfaget. Argumenta for og imot grammatikkundervisning har stort sett vært de samme. Kritikken av metodene i grammatikkundervisninga er også en gjenganger fra starten av.

GRAMMATIKKBEGREPET

Når en leser innlegg fra slutten av 1700-tallet til i dag om grammatikk, så vil en bli slått av at debattantene umulig kan ha lagt det samme i begrepet grammatikk. Tilhengerne av grammatikk har ofte snakka om innsikt i språk, språkbruk og tanke, mens motstanderne ofte har snakka om vanskelige begrep, unyttig pugging, fæle skjemaer og streng normering. Det virker som at for mange har begrepet assosiasjoner til

---

¹ Prøveforelesning i emnekreten "Språkdidaktikk" v-98

spanskrør, salmevers og byer i Belgia, mens grammatikken for andre er et nyttig redskap.

Norsk riksmålsordbok hadde følgende definisjoner av grammatikk i 1937:

1. Lære om ordenes former og forhold i et sprog; bøinings- og setningslære; læren om et sprog i sin alminnelighet.
2. Skreven fremstilling av et sprogs bygning; lærebok som fremstillerreglene for bruken av et sprog.

Ut fra disse definisjonene gis det rom for at grammatikk er både en deskriptiv framstilling av hvordan et språk faktisk er, for eksempel en norsk dialekt, og en normativ framstilling av hvordan et språk bør være, f.eks. nynorsk. Det er altså ikke noe i selve definisjonen som skulle framkalle de sterke negative reaksjonene, altså må det være noe i måten grammatikk har vært formidla på, eller arvede negative forestillinger.

En tredje definisjon av grammatikk som ikke er med i riksmålsordboka, er den enkelte språkbrukers språkkompetanse; det settet av mer eller mindre ubevisste språkregler som ligger inne i hver enkelt språkbrukers hode. Denne definisjonen har særlig vært aktuell etter at Chomsky presenterte sin tg-grammatikk i 1957 (Lübcke 1993), men den blei også brukt på slutten av 1700-tallet og i begynnelsen av 1800-tallet av dem som var motstandere av at begynneropplæringa i grammatikk skulle foregå på morsmålet og ikke på latin som tidligere. Elevene kunne grammatikken i morsmålet. Det var derfor ingen grunn til å lære den.

Sjøl fikk jeg en aha-opplevelse da jeg arbeida med fellespensumet i nordistikk hovedfag og leste Langackers presentasjon (1987) av den kognitive grammatikken. Han påpeker hvor ulogisk det er å skille mellom grammatikk, ordliste, faste uttrykk, semantikk og pragmatikk. Ifølge Langacker tilhører alle disse emnene grammatikken. Alt er like viktig for språkforståelsen. Langackers definisjon av grammatikk faller sammen med Norsk riksmålsordboks første definisjon. Med en slik definisjon er det vanskelig å være motstander av grammatikkundervisning, men det er mulig.

Ett skille mellom motstandere og tilhengere av grammatikkundervisning i morsmålsfaget går nemlig mellom dem som er tilhengere av at den ubevisste kunnskapen blir bevisst, altså eksplisitt, og dem som mener at den ubevisste kunnskapen bør forbli ubevisst, altså implisitt. Dette skillet fantes på 1800-tallet, og dette skillet finnes i dag, for eksempel innen skrivepedagogikk, hvor en retning hevder at elevene bare skal lese mye (lystlesing), så blir de gode skrivere, mens en annen retning, blant annet representert av kretsen rundt Halliday, mener at flere elever blir enda bedre skrivere om de får lese de sjangrene de skal lære, og i tillegg får instruksjon om hvordan sjangrene bygges opp, og også innsikt i språkets oppbygging og muligheter, med andre ord grammatisk innsikt i den vide definisjonen av grammatikk.

Argumenter

Hvilke argumenter er det så motstanderne og kritikerne av grammatikkundervisninga har brukt?

- Grammatikken er unyttig for morsmålet fordi elevene ubevisst bruker morsmålet riktig.
- Grammatikkundervisning tar verdifull tid fra andre, nyttigere aktiviteter.
- Grammatikken er for vanskelig, for abstrakt.
- Grammatikken er for dårlig integrert i resten av morsmålsopplæringa.
- Grammatikken har arva for mye fra latinen. De latinske kategoriene passer ikke for vårt morsmål.
- Grammatikken er for normativ. Den hindrer elevenes frie språkutvikling.

Men på tross av innvendingene har grammatikken klort seg fast, først i det felles dansk-norske modersmålet i den universitets-forberedende skolen, i prinsippet fra 1739, men i praksis fra rundt 1800, og siden i norskfaget i folkeskolen fra 1889. Motstandernes argumenter har altså ikke hatt gjennomslagskraft. Frøydis Hertzberg (1991; 1995) mener det er tre hovedargument som fra starten av har forsvart grammatikkens plass i norskfaget. Hun kaller dem formaldanningsargumentet, fremmedspråksargumentet og språkferdighetsargumentet. Jeg vil gå

gjennom hvert av argumenta, gi en historisk forklaring på dem og si noe om hvordan argumenta står i dag.

FORMALDANNINGSARGUMENTET

Formaldanningsargumentet bygger på forestillinga om at evnen til logisk tenkning blir oppøvd gjennom grammatikk- og matematikkstudier. På samme måte som en kan trene opp musklene ved å belaste dem, kan en trene opp forstanden ved å beskjeftige seg med vanskelige problem. Gresk og latin var spesielt godt egna til slike forstandsøvelser fordi de hadde så rike bøyningssystem at det krevde store intellektuelle anstrengelser å mestre dem. Ved at begynneropplæringa i grammatikk blei flytta fra latin til morsmålet, skulle flere elever få mulighet til å skjønne grammatikken, slik at de i neste omgang kunne bruke grammatikkforståelsen på latinen. Fordi latinstudier var målet, blei det i grammatikkopplæringa i morsmålet lenge operert med alle de latinske grammatiske kategoriene, for eksempel seks kasus. Elevene skulle da lære seg å skjønne tenkinga som lå til grunn for kasusinndelinga. Også blant dem som ville ha morsmålsopplæring for morsmålet eigen skyld, var det en utbredt oppfatning at innsikt i språkets oppbygning også var en innsikt i tankens oppbygning, og dermed var morsmålsgrammatikk viktig.

Men allerede på slutten av 1700-tallet var det enkelte spredte kritiske røster mot formaldanningsargumentet. Man blei neppe klokere av å drive med grammatikk hvis man ikke hadde annen kunnskap og andre erfaringer. Tvert om kunne grammatikkundervisninga blokkere for kunnskap fordi begrepa var så abstrakte og fjerne fra elevenes erfaringsverden. Likevel holdt formaldanningsargumentet seg til midt på 1800-tallet. Da kom kritikken for alvor. Kritikken kan knyttes til to forhold. For det første hadde realistenes innflytelse vokst, og de mente at matematikk og fysikk var langt bedre egna til å trene opp forstanden enn grammatikken. For det andre hadde det tidligere bare vært elever i de universitetsforberedende skolene som hadde hatt grammatikkundervisning og skriveopplæring. Fra 1860 skulle alle elevene ha ikke bare leseopplæring, men også skriveopplæring. Ville allmuen ha nytte av grammatikkopplæring? Det var det flere som tvilte på.

Folkeopplysningsmannen Ole Vig (1824-57) hadde en pedagogisk-psykologisk vinkling på sine argumenter mot grammatikkundervisninga. Han mente det stred mot barnets natur å beskjeftige seg så ensidig med forstanden på bekostning av følelser. Dette er et argument som står sterkt også hos vår tids pedagoger. Forstandsutvikling er bra, men vi må ikke glemme følelsene. Kanskje kan vi greie å utvikle både forstand og følelser?

J. Nicolaisen skriver i ei metodikkbok for norskfaget følgende i 1889:

Man erkjender for det første, at intet kan være mer unaturlig for et barn end at lære at tænke over sin egen tænkning, og for det andet at grammatikken aldeles ikke falder saa ganske sammen med logikken (Hertzberg 1995:30).

Til tross for motforestillinger holdt formaldanningsargumentet seg enda ei tid. Et eksempel er dette som blei skrevet av K. Rosenstand i det pedagogiske tidsskriftet *Vor Ungdom* i 1897 :

Det pædagogisk værdifulde ved Grammatikundervisning bestaar deri, at den formelt udvikler Elevenes Intelligens. Den værner ham til at koncentrere sin Opmæksomhed paa Bevidsthedsfænomenet, til at foretage fine Sammenlignings- og Skelneakter, til at bygge klare Domme og stringente Slutninger. (Hertzberg 95:31)

I 1920- åra kom den amerikanske psykologen og behavioristen Edward Lee Thorndyke (1887-1949) med det foreløpige dødsstøtet mot formaldanningsargumentet. Han gjorde forsøk hvor han prøvde å finne sammenheng mellom latinstudiet og evnen til å motta annen teoretisk kunnskap. Han fant ingen slik korrelasjon. Frøydis Hertzberg (1995) mener at metodene han brukte nok kan trenge en kritisk gjennomgang, men hun konkluderer likevel med at formaldanningsargumentet er dødt.

Er det virkelig helt dødt? Er det virkelig ingen mulighet for at innsikt i språkets oppbygning og funksjon skal skjerpe intelligensen og

dermed gjøre oss til bedre tenkere? Angelique Schanche skriver i 1968 i boka *Morsmål*, at setningsanalysen innført på riktig tidspunkt og innlært etter riktige metoder kan være en utfordring for tanke og intelligens og gi verdifull trening i logisk tenkning, og Geirr Wiggen sier i et foredrag (Wiggen 1995) at kunnskap om strukturer i eget og andres språk, fonologi, morfologi og syntaks, er allmenndanning, og at det kan fremme positive holdninger til ulike språkvarianter. Han leverer også et forsvar for formaldanningsargumentet i klartekst, og han sier videre at å iakttas språkets grammatikk er å ordne abstrakte størrelser, og det å lære dreier seg mye om å ordne.

Geirr Wiggen får støtte i sine synspunkter fra Lev Vygotsky (1896-1934), som har mange tilhengere innen moderne pedagogiske miljøer. Vygotsky er opptatt av at mennesket utvikler seg ved at den ubevisste kunnskapen blir bevisst. Det skjer et samspill mellom de lærte vitenskapelige begrepa og elevenes intuitive kunnskaper om de nære ting. Sjøl om ikke elevene skjønner de vitenskapelige begrepa på samme måte som de voksne, vil begrepa hjelpe dem til å se sammenhenger de ikke før har sett. Dette fører på lenger sikt til dypere forståelse av hvordan ting henger sammen. Grammatikken er ifølge Vygotsky nyttig i denne bevisstgjøringsprosessen (Vygotsky 1982).

L97, den nye læreplanen for grunnskolen, er på linje med Vygotsky. En grunntanke i læreplanen er å øke elevenes bevissthet om egen læring og om andres og eget språk som middel til kunnskap og forståelse. Elevene skal for eksempel bli fortrolige med substantivas og adjektivs bruk og muligheter allerede i andre klasse, altså når de er like gamle som førsteklassingene var før reformen.

FREMMEDSPRÅKSARGUMENTET

Det andre hovedargumentet for grammatikkstudiet er fremmedspråksargumentet. I den gamle latinskolen var grammatikkunnskap nødvendig for å kunne forstå og tolke de gamle klassiske tekstene. Nøkkelen til forståelsen lå i bøyningsmønstrene. Når det blei beslutta å gi grammatikkundervisning på morsmålet, var det ut fra fremmedspråksargumentet. Det ville være lettere for elevene å forstå den vanskelige latinske grammatikken om de fikk den presentert på

morsmålet. Men ikke alle latinlærere var enige. Mange mente at siden de to språka var så forskjellige, ville elevene ha liten nytte av å gå omvegen om morsmålet. I morsmålet var heller ikke grammatisk innsikt nødvendig for å kunne forstå og tolke tekster; en del av drivkrafta til å ville lære grammatikk blei dermed borte. Ansvaret for grammatikkundervisninga blei likevel lagt på morsmålsfaget, og seinere på norskfaget, først som hjelpedisiplin for latin, og seinere på 1800-tallet som hjelpedisiplin for de moderne fremmedspråka, i første omgang tysk, som overtok etter latin som elevenes første fremmedspråk.

På 1880-tallet hadde nyfilologene et oppgjør med den tradisjonelle grammatikk- og oversettelsesmetoden. Fonetikken var vokst fram som vitenskap, og nyfilologene gikk inn for den fonetiske eller direkte metoden. De ytterliggående nyfilologene var ikke bare motstandere av systematisk grammatikkundervisning, de mente også at bruken av morsmål og morsmålsgrammatikk hindra innlæring av fremmedspråk. De gikk inn for at elevene sjøl skulle slutte seg til reglene gjennom lesinga. Ei systematisk lærebok skulle bare brukes til repetisjon for viderekommene. Men de fleste nyfilologene ser ut til å ha ment at med det timetallet og de forutsetningene en jobba under i skolen, måtte man ty til både oversettelse og systematisk grammatikkundervisning.

Så tidlig som i 1908 mente man at direktemetoden i språkundervisninga hadde seira, men vi veit at den fortsatt er omstridt i dag, noe jeg skal komme tilbake til seinere.

Det har vært motstand mot at norsk læreren skal drive grammatikkundervisning for fremmedspråkaskyld. Årsaken kan være at mange ikke ser nytten av grammatikk i norskfaget, og dermed mener de at det er på tide at fremmedspråka sjøl tar ansvar for grammatikkundervisninga, dersom de ønsker en slik undervisning. Engelsk har ikke en like komplisert grammatisk struktur som tysk, og siden engelsk er blitt det viktigste fremmedspråket, oppleves ikke støtrefunksjonen for fremmedspråk som så nødvendig lenger. På grunn av direktemetoden og den auditive metoden varierer det også blant fremmedspråklærere hvor viktig de synes at elevenes forkunnskaper i grammatikk er.

Noen husker kanskje den danske professor Erik Hansens noe flåsete forslag om at gymnastikken kunne overta ansvaret for grammatikken fordi gymnastikk også hadde noe med bøyning å gjøre. Dette sto i Norsklæreren i 1977 og er ganske typisk for tonen i mange angrep på grammatikken på den tida. Grammatikken var en gang for alle definert som totalt ubrukelig.

Aud Marit Simensen forsvarte for så vidt grammatikkundervisning i en artikkel i 1980, men hun mente nok det måtte bli et eget valgfag for spesielt interesserte fordi ikke alle elevene greide å nyttiggjøre seg grammatikken.

Jeg har lyst til å vise at fremmedspråklærere kan oppleve spørsmålet om hvem som driver service for hvem, helt omvendt av hva norsklærere gjør. Magne Normann, bestyrer ved Germanistisk institutt ved Universitetet i Oslo, skriver i 1993:

Jeg våger den påstand at norske elever i middelskolen, realskole og gymnas fikk sin innsikt i setningslære/ -analyse fra tyskopplæringen - og at det ga dem en bedre innsikt i/ forståelse av også morsmålet. Når så tyskopplæringen for mange elever falt bort - og for elever med tysk det formalgrammatiske element av språkinnlæringsteoretiske grunner i mange tilfeller ble mer eller mindre redusert, så kan det være en del av forklaringen på hvorfor mange studenter behersker morsmålet skriftlig såpass dårlig som noen gjør.

Han kan hente noe støtte fra Lev Vygotsky, som sier at det først er når du lærer andre språk at du oppdager ditt eget. Det er når du oppdager at det finnes helt andre måter å strukturere et språk på, at du ser strukturene i ditt eget (Vygotsky 1982).

Aud Marit Simensen viser i en artikkel fra 1993 hvordan pendelen i vårt århundre har svinget mellom ulike syn på hvordan elevene skulle lære grammatikk. Først trodde man på verdien av at eksplisitte kunnskaper i grammatikk blei bygd opp gradvis etter vanskegrad, og at elevene i neste omgang skulle ta reglene i bruk i oversettelser fra norsk til fremmedspråket. Så blei denne metoden

avløst av tru på den audiolingvale metoden og andre metoder hvor elevene gjennom møte med fremmedspråket skulle lære å bruke reglene intuitivt uten å ha fått reglene presentert, slik barn lærer morsmålet.

På grunn av grammatiske feil og andre formelle svakheter i elevenes språk kom trua på eksplisitte grammatikkunnskaper tilbake for en kort periode.

Så kom ny tru på utvikling av implisitte grammatikkregler igjen på 1970- og 80-tallet. Barnets naturlige måte å lære morsmålet på blei igjen idéalet.

Stephen Krashens hypoteser om språklæring var en sterk drivkraft. Ifølge Krashen er det den ubevisste kunnskapen som dominerer i spontan kommunikasjon. Den bevisste kunnskapen har bare en monitor- eller redigeringsfunksjon. Vi snakker for fort til å kunne tenke gjennom reglene.

Kritikken mot Krashen går på at mens han mener det er et vanntett skille mellom eksplisitt og implisitt kunnskap, mener kritikerne at eksplisitt kunnskap kan bli implisitt, det vil si automatisert. En må bare arbeide på lengre sikt. Reglene blir ikke automatisert umiddelbart, men siver inn i språkbruken etter hvert.

Markedsføringa av Krashens hypoteser kom samtidig med at begrepet kommunikativ kompetanse bredde seg, og språklig korrekthet nærmest kom i miskreditt. Det viktigste for elevene var å kunne forstå og bli forstått.

Mye tyder på at vi nå på 90-tallet igjen er på veg bort fra trua på direkte tilegnelse av implisitte grammatikkunnskaper og på veg tilbake til en overbevisning om at det er riktig å bevisstgjøre elevene om språkets systematiske sider. Igjen er det skuffelser over resultatene av "naturalistiske" metoder, over grammatiske feil og formelle svakheter i elevenes språk som blir brukt i argumentasjonen. Oversettelsesmetoden ser ut til å bli stuerein igjen.

Language consciousness eller Language awareness raising er en internasjonal bevegelse som omfatter all språkopplæring, enten det gjelder morsmål, andrespråk eller fremmedspråk. Bevegelsen er inspirert av den kognitive læringsteorien med vekt på forståelse, viten og kunnskaper.

Hva sier 90-åras læreplaner om norskfagets ansvar for grammatikk av hensyn til fremmedspråka? Reform 94 for den videregående skolen sier i den metodiske vegledninga at norskfaget har ansvar for å drive med grammatikk også for fremmedspråkas skyld. Det anbefales å holde et felles kurs i grammatikk for fremmedspråk og norsk hvor både fremmedspråklærere og norsklærere er til stede. Det anbefales også å drive kontrastive grammatikkstudier i norsktimene, hvor en sammenlikner språkstrukturer i engelsk og norsk.

Da Frøydis Hertzberg avslutta arbeidet med Norsk grammatikkdebatt i historisk lys (1995), var L97 for grunnskolen ikke ferdigbehandla. I det utkastet for norskplan som forelå, var norskfagets ansvar for grammatikken for fremmedspråkas skyld ikke nevnt. Hun konkluderer dermed med at fremmedspråksargumentet ser ut til å ha utspilt sin rolle. Men norskplanen blei endra, og i den endelige versjonen står det at grammatikk (i norskfaget) skal være et hjelpemiddel for å lære andre språk. Fremmedspråksargumentet lever altså fortsatt videre til tross for at mange har prøvd å ta livet av det.

ALLMENNGRAMMATIKK

Historisk har det med jevne mellomrom blomstra opp en interesse for allmenngrammatikk. Språkforskere har tenkt seg at det må finnes noe felles for alle språk, som man kan tilpasse beskrivelsen av enkeltspråk ut fra. Utgangspunktet er at siden språk er uttrykk for den menneskelige tanke, og den menneskelige tanke er universell, må det også være noe universelt i måten å strukturere tankene og dermed språket på. For folk som skal lære flere språk, kan en slik allmenngrammatikk være et godt redskap, men i forrige århundre kom allmenngrammatikken i vanry i vitenskapelige kretser. Kritikerne pekte på at alle språk er forskjellige, derfor blei en slik allmenngrammatikk umulig. En del av kritikken gikk også på at de såkalte allmenngrammatikkene i for stor grad var knytta til latinens grammatikk. Men forestillinga om en allmenngrammatikk levde likevel videre i skolenes undervisningspraksis.

Så rundt 1960 kom Chomsky med sin tg-grammatiske teori om en felles dypstruktur for alle språk, en såkalt universell grammatikk (UG) som ikke befant seg i grammatikkbøker, men som lå inne i hodene til all

verdens språkbrukere. Denne ideen fenga, og mange lingvister blei TG- eller UG-frelste. Det blei et oppsving av studenter som valgte grammatikkstudier ved universiteta i Norge, og mange mente at dette var redninga for grammatikkundervisninga. Problemet var at Chomsky viste liten interesse for det språket som blei ytra. Det var de indre mentale prosessene han ville ha tak i. Disse mentale prosessene er vanskelige å studere, og det har ført til at en del lingvister betrakter Chomskys teorier som spekulative; likevel har han fortsatt tilhengere. På Internett har det nylig vært en heftig debatt på adressen Linguist List om boka *Educating Eve* (Sampson, 1997). G. Sampson har i denne boka prøvd å rive Chomskys teorier fra hverandre, og blir følgelig imøtegått av Chomskys tilhengere.

Den generative grammatikken har aldri fått gjennomslag i norskundervisninga, verken i grunnskolen eller den videregående skolen. Men interessen for allmenngrammatikk er vakt.

Folk i dag reiser mye og flytter mye. Norge er blitt et flerkulturelt land. Norskklærere som har elever fra ulike land, har behov for grammatikker som sammenligner strukturene i elevenes språk med strukturene i norsk. For å dekke dette behovet er det utarbeida en rekke kontrastive grammatikker, som viser likheter og forskjeller mellom språk. Interessen for kontrastiv grammatikk er stor over hele verden.

SPRÅKFERDIGHETSARGUMENTET

Det siste argumentet for grammatikkundervisninga er språkferdighetsargumentet. Bli vi bedre språkbrukere av å kunne grammatikk? Dette argumentet har også hele tida hatt både tilhengere og motstandere. Folk har ment mye om grammatikkens velsignelser og ulykker, men det var lenge bare synsing. Olav Sletta (1973) har samla en del undersøkelser om sammenhengen mellom grammatikkundervisning og skriveevne, og de undersøkelsene viser at det ikke er noen positiv effekt av grammatikkundervisning på skriveevna.

Også George Hillocks' kritiske gjennomgang av nyere undersøkelser konkluderer med at det ikke er noen sammenheng mellom grammatikkundervisning og utvikling av skriveferdighet (Hillocks 1986).

J.R. Martin, en av Hallidays samarbeidspartnere, kritiserer imidlertid metodene i de undersøkelsene som har vært gjort, og viser til arbeider av John Karr og M. Kolln som støtte for sitt syn at grammatikkundervisning kan ha positiv effekt på språkferdigheta (Martin et al. 1987).

Det er visstnok ikke gjort lignende undersøkelser i Skandinavia. Alle undersøkelsene jeg kjenner til, er fra det engelskspråklige området. Vi veit lite om hvordan sammenhengen mellom grammatikkundervisning og språkferdighet er i språk med mer komplisert struktur enn den engelske. Vi veit heller ikke hvordan sammenhengen mellom grammatikkundervisning og skriveferdighet er for elever som har talemål som avviker sterkt fra skriftspråket. I mange land er forholda slik at mange språkbrukere er tospråklige. Også i Norge har vi tospråklige innbyggere. De må lære seg et offisielt språk som ikke er morsmål. En skulle tru at de blei bedre språkbrukere av å kunne det norske språkets grammatikk, eventuelt ved å bruke en kontrastiv grammatikk. Ellers har jeg en oppfatning av at utlendinger som har kommet til Norge i voksen alder og ikke fått systematisk norskopplæring, ofte snakker dårligere norsk etter mange års opphold enn voksne som har vært i Norge i kortere tid og fått grunnleggende språkopplæring. Dette er en subjektiv oppfatning og kan godt være feil. Det kan være mange grunner til at norsk læres ulikt godt som andrespråk. Men det er vel samme teorien myndighetene holder seg til når de nå øker timetallet til norskopplæring for innvandrere.

Jeg går tilbake til et argument som har vært mye brukt både på 1800-tallet og i vårt århundre: Elevene trenger ikke lære grammatikk for å uttrykke seg riktig på morsmålet. De kan grammatikken i morsmålet. Dette er jo for de fleste norske elevene slett ikke sant. Det vil si, det er sant når det gjelder talemålet, men ikke skriftspråket. Fra 1860, da alle skulle få skriveopplæring, blei det forventet at de skulle skrive tilnærma dansk, og dansk grammatikk og grammatikken i de norske dialektene var forskjellig. Så kom muligheten til å velge landsmål. Riktignok var det ikke alle som holdt seg til Aasen-normalen, men noen justeringer måtte vel de fleste gjøre i forhold til talemålet.

Fremdeles er det slik i Norge at de færreste kan skrive slik de snakker, uansett hvilken målform de velger til hovedmål i skolen, og alle skal i tillegg lære et sidemål som avviker fra både dialekten og hovedmålet. Elevene må ha noen kjøreregler de kan bruke for å holde disse tre språka sine fra hverandre. Riktignok er det mange valgfrie former, men alt er ikke tillatt. De fleste ønsker å følge rettskrivingsnormene bortsett kanskje fra når de i uformelle situasjoner skriver på dialekt. Grammatikken er et nyttig hjelpemiddel for å kunne se likheter og forskjeller mellom hovedmål, sidemål og talemål. Metodeveiledninga til R94 understreker imidlertid at sidemålsopplæring ikke må bli grammatikkdrill, og at hovedvekta må ligge på å skrive meningsfulle tekster.

Elevene kan jo for så vidt skrive gode, meningsfulle tekster på en blanding av bokmål, nynorsk og dialekt, men om de ønsker å skrive korrekt, må de kunne noe normativ grammatikk. På tentamener og eksamener kan elevene bruke ordbøker, men ordbøker er laga slik at om du ikke kan grammatikk, så er det vanskelig å bruke dem. En kritikk mot skolegrammatikken har vært at den er for normativ. I forbindelse med rettskrivingslæring er det iallfall vanskelig å ta denne kritikken alvorlig all den tid de fleste er enige om at vi skal ha normert skriftspråk.

En viktig innvending mot å fokusere på rettskriving og på den grammatikken som er knytta til rettskrivinga, er at det kan hindre elevene i å bruke språket til å tenke med, fordi de blir så opptatt av at språket skal være korrekt. Den metoden som den prosessorienterte skrivepedagogikken anbefaler, er å vente med å tenke rettskriving og grammatikk til innholdet i teksten er på plass. Elevene skal lære seg å gå over og leite etter feil i sisteutkastet. På den måten kan en sikre både hensynet til kreativitet og til språkriktighet.

En annen side ved språkferdighetsargumentet som har fått liten oppmerksomhet, er spørsmålet om grammatikkunnskaper bedrer språkforståelsen. Når det gjaldt latin, var sammenhengen opplagt, men også i moderne norsk ligger det meningsnyanser i valg av ulike grammatiske former. Når en skal tolke nyansene i en envegskommunikasjon, har en bare orda, formene og syntaksen å holde seg til. I språket utgjør små forskjeller i en tekst, for eksempel ulike endinger, ofte stor forskjell i betydning.

I Norge har talemålets struktur vært et ideal for skriftspråket. Elevene har lært at de f.eks. må vokte seg for substantivsjuken. I engelskspråklige land er det ikke sånn. Der er et nominalisert språk tegn på høy abstraksjonsevne og har høyere prestisje enn et språk med hovedvekt på verba. Kanskje er det sånn i Norge også uten at det blir sagt. Vi må i alle fall bevisstgjøre elevene på forskjellene mellom de to måtene å uttrykke seg på uten nødvendigvis å bruke pekefingeren og snakke om "substantivsjuke". Vi kan bevisstgjøre elevene om at nominaluttrykk kan være mer effektive og forkorte ei framstilling, men at de også kan være tilslørende, fordi årsakssammenhenger og ansvarsforhold ofte blir borte.

Frøydis Hertzberg konkluderer i 1995 med at vi sannsynligvis også kan se bort fra språkferdighetsargumentet. Jeg har prøvd å vise at det kanskje ikke lar seg avfeie så lett.

ANDRE ARGUMENTER

Hvilke andre argumenter finnes for grammatikken i norskfaget? Jan Terje Faarlund peker i en artikkel fra 1980 på hvordan grammatikkstudiet er et studium av vår intelligens, og at grammatikkstudiet dermed blir en viktig del av allmenndanninga. Vi lærer om Andesfjella, grunnstoffa og Sokrates. Ingen krever at disse kunnskapene skal kunne brukes til noe. Ingen bør heller kunne kreve av grammatikken at den skal være nyttig.

Mye av innvendingene mot grammatikk har gått på metodekritikk. Skulle man velge induktiv eller deduktiv metode? Interessen for den induktive metoden har gått i bølger. Hypotesen er at elevene vil få en bedre forståelse av grammatikken om de sjøl utleder reglene av språket. Mange lærere har syntes at metoden har vært tidkrevende, og at den lett har blitt rotete. De har også syntes det har vært vanskelig å kontrollere at elevene har trukket ut de riktige reglene. Dersom lærerne har satt opp reglene på tavla, har de følt seg tryggere på at alle elevene har skjönt det samme. Hva elevene synes, vil nok variere. De nysgjerrige, ivrige elevene synes nok det er utfordrende å finne reglene sjøl, mens de som er mer usikre eller umodne, antakelig

synes det er godt å få reglene presentert før de skal bruke dem, altså den gode gamle deduktive metoden.

Dette er vel også en vygotskiansk erfaring. Det er stor forskjell på hva en elev kan klare aleine, og det han kan klare sammen med en lærer (Vygotsky 1982). Fordi elevene er på ulike utviklingsstrinn, er det alltid noen som vil trenge hjelp for å se sammenhenger. I L97 er den induktive metoden inne for fullt. Elevene skal være forskere, og de skal sjøl oppdage likheter, forskjeller, årsaker og sammenhenger. Det er enda for tidlig å si hvordan planen blir fulgt opp i praksis, og hvordan erfaringene i forhold til elevenes utvikling og læring vil bli.

Mange elever og lærere har følt at grammatikkundervisninga har vært for dårlig integrert i norskfaget. Grammatikken har ofte vært samla i komprimerte kurs, og siden har den blitt lite brukt. Idéalet nå er at grammatikkundervisninga skal være funksjonell og brukes når det er behov.

Det ser ut til å være stor tilslutning til tanken om at elevene trenger grammatiske begrep for å kunne snakke om språket. De trenger et metaspråk. Men forutsetninga for at grammatikken skal brukes når det er behov, må være at elevene på forhånd har en del grammatikkunnskaper. L 97 legger opp til at elevene skal få slik kunnskap.

Som jeg nevnte tidligere, står det i den nye læreplanen for grunnskolen at elevene skal bli kjent med bruk av substantiv og adjektiv allerede i andre klasse. Det ser ut som om elevene gradvis og i forbindelse med analyse av språket i bruk i ulike sjangre og til ulike formål skal bli grammatisk bevisste i en mye breiere definisjon av begrepet grammatikk enn det vi har tenkt på før som skolegrammatikk.

Før har skolegrammatikken nærmest vært begrensa til å lære om ordklasser, setningsledd, helsetninger og leddsetninger. Nå legges det opp til at elevene, i tillegg til den tradisjonelle grammatikkunnskapen, skal få en større bevissthet om språkets funksjon og muligheter. Det er altså tilhengerne av språklig bevisstgjøring som har vunnet kampen om læreplanene.

Men noe av bekymringa for hvordan grammatikkundervisninga virker, henger fortsatt igjen. Metodevegledninga for R94 løfter en advarende pekefinger og sier at læreren må ha for øye at elever har svært forskjellige forutsetninger for å nyttiggjøre seg grammatikken, og

at grammatikken da i verste fall blir meningsløs språkdrill. Optimistene kan tilføye at R94 var skrevet før L97, og at bekymringene kanskje tar slutt når elevene som har fullført hele grunnskolen etter L97, inntar den videregående skolen.

Jeg har nevnt at ett av ankepunktene mot grammatikken har vært at begrepa har vært for knytta til den latinske grammatikken, og derfor ikke har vært funksjonelle nok for vårt språk. Og det er sant at vi fortsatt bruker latinske navn, men mange lærere har brukt norske navn under innføringsperioden for å lette forståelsen. Etter hvert er vel begrepa og kategoriene i stor grad tilpassa det norske språkssystemet, og for dem som er interesserte i andre språk enn norsk, er det en fordel å være fortrolige med de latinske begrepa når de tar seg fram i fremmedspråklige grammatikker. Det er også en fordel at man har kategorier som gjør at en lett kan sammenligne språklige fenomener i ulike språk. Altså kommer jeg tilbake til ønsket om en allmenngrammatikk.

De som sysler med grammatikk på universiteta føler innimellom trang til å gjøre endringer i tradisjonelle begreper og i måten å kategorisere på. Det er ikke alltid at endringene har gjort grammatikken lettere å forklare for elevene. Komplement var enkelt for elever å skjønne, men kategorien var ikke funksjonell nok vitenskapelig. Hensynsledd var ganske begripelig for elevene, mens indirekte objekt blei for vanskelig å huske, fordi det ligna for mye på direkte objekt. Og forresten så har jeg fremdeles ikke skjønt om vi skal kalle det indirekte objekt når vi bruker preposisjon og sier "Per ga boka til meg". Skolegrammatikkene er uklare. De skriver gjerne at indirekte objekt kan erstattes av preposisjonsuttrykk. I spansk er for eksempel disse preposisjonsuttrykka indirekte objekt, og det får konsekvenser for hvilke pronomenformer som skal brukes.

Nå har Norsk referansegrammatikk (Faarlund, Lie og Vannebo) forsynt oss med ordklassebetegnelsene determinativ og subjunksjoner. Tallord og artikler, som jo var greie kategorier for elever å skjønne, er nå vekk. Adverb som kan bøyes, skal nå være adjektiv slik at det ikke lenger går an å si at adjektiv står til substantiv og adverb til verb. En kan heller ikke forklare det engelske skillet mellom nice og nicely med

forskjellen på adjektiv og adverb. Når det gjelder en del stedsadverb, er de blitt preposisjoner.

For dem som er vant til å tenke etter et gammelt system, vil det by på problem hver gang de skal venne seg til noe nytt, fordi det gamle systemet er bundet til måten en tenker om språket på. En må så å si lære seg å tenke språk på nytt. Begrepa og kategoriene fra Norsk referansegrammatikk blir nok etterhvert innført i skolen. Og det kan hende at de vil fungere bedre enn de gamle når vi har vent oss til dem. Forfatterne av referansegrammatikken mener de har tenkt på brukerne, spesielt på våre nye landsmenn, som ikke har reglene i hodet ubevisst. De har prøvd å lage en mest mulig deskriptiv grammatikk, hvor de har med både nynorsk og bokmål med skriftlige varianter som er i bruk, også de ukorrekte, men de viser samtidig hvilke skriftlige varianter som er korrekte. Jeg håper, til tross for at det er slitsomt med endringer, at denne grammatikken kan bli et nyttig hjelpemiddel for oss som ønsker å gjøre elevene språklig bevisste.

Jeg nevnte tidligere at jeg var blitt fascinert av tankene bak den kognitive grammatikken. Jeg har også nevnt Halliday og Martin, og jeg må innrømme at jeg ikke er mindre fascinert av deres tanker. "Tenk grammatisk på verden," sier Halliday. "Da vil dere forstå mer, også av familien deres" (Maagerø 1995). Nå er selvfølgelig dette en langt mer altomfattende grammatikk enn den gamle skolegrammatikken.

Men Hallidays påminnelse om at hvert skolefag, hver situasjon har sitt språk og sin grammatikk, tror jeg er en nødvendig bevisstgjøring for lærere. Det ser ut som om de som har skrevet norskplanen i L97, også har hatt sans for Hallidays tanker. Så spør det om vi i neste omgang vil ta oss bryet med å sette oss inn i hans semiotiske grammatikk. Den er vanskelig, og for oss som har lært å tenke tradisjonell grammatikk, må vi lære oss å tenke på nytt. Det er et nytt språk som må læres. Det er spennende å se om hans grammatikk virkelig blir en konkurrent til den tradisjonelle grammatikken. Latinarven har vært seig. De færreste elever har noe forhold verken til Diderichsens setningslære eller til generativ grammatikk. Dersom den semiotiske grammatikken skal slå igjennom, må vi bli overbeviste om at den ikke bare gjør grammatikk mer begripelig for elevene, men forklarer mer om språket enn de tidligere grammatikkmodellene.

Hva mener så norsklærerne og elevene om grammatikk? Bjørn Kvifte ved Høgskolen i Østfold holder på med en stor undersøkelse av læreres og elevers kunnskaper i og holdninger til grammatikk. Foreløpig har han funnet ut at lærerne er overraskende positive. Han betegner flere av dem nærmest som skapgrammatikkelskere, utifra tanken om at det i noen år ikke har vært "in" å innrømme at en synes grammatikk er viktig. Elevene er også positive til å lære grammatikk, sjøl om de ikke synes emnet er morsomt. De forbinder grammatikk med pugging i nynorsk og tysk.

Jeg vil konkludere med at grammatikkemnet i norskfaget neppe lar seg utrydde, men dersom L97s satsning på språklig bevisstgjøring av elevene ikke skulle vise noen slags resultater, får vi sannsynligvis flere pendelsvigninger.

PRIMÆRLITTERATUR

- Brynildsen, Bergljot, "Krashens monitormodell. Noen iakttakelser om fremmedspråkstilegnelse", *Norskraft* nr.52
- Chomsky, Noam, "Knowledge of Language: its nature, origin and use", i *Knowledge and Language: its nature origin and use*, Praeger 1986
- Faarlund, Jan Terje, "Grammatikk i skolen?" i Hertzberg og Jahr, *Grammatikk i morsmålsundervisninga?* Oslo 1980 (Syn og Segn 1979:1)
- Halliday, M. A. K., "Situasjonskonteksten", "Språkets funksjoner", "Registervariasjon", i Berge, Coppock, Maagerø, *Å skape mening med språk*, LNU 1998
- Hansen, Erik, "Hvad skal man med Gramatik?" *Norsklæreren*, 1977:1
- Hertzberg, Frøydis, *Norsk grammatikkdebatt i historisk lys*, Oslo Novus 1995
- [Hillocks, George, fra Hertzberg 1995]
- Krashen, Stephen D., *Writing, Research, Theory and Application*, Oxford etc, Pergamon 1984
- Kvifte, Bjørn, telefonsamtale om foreløpig resultat av undersøkelse, 20. 05. 1998

- Langacker, R. W., Guiding Assumptions Foundations of Cognitive Grammar, bind 1, ch.1 i Foundations of Cognitive Grammar, Stanford University Press 1987
- L97, Læreplanverket for den 10-årige grunnskolen, KUF 1996
- Lübcke, Poul, Filsofileksikon (om Noam Chomsky), Forsythia, norsk utgave 1993
- Martin, J. R. et al., "Social processes in Education: A Reply to Sawyer and Watson (and others)" i Ian Reid, The Place of Genre in Learning: Current Debates, Typewriter Publications No. 1, Centre for Studies in Literary Education, Deakin University 1987
- Metodeveiledning i norsk, R94, KUF
- Murphy, Feargal, University College Dublin, "Review: Sampson: Educating Eve", Linguist List 9.734. May 1998
- Maagerø, Eva, "Hallidays funksjonelle grammatikk", i Berge, Coppock, Maagerø, Å skape mening med språk, LNU 1998
- Maagerø, Eva, "Verden kan forstås gjennom grammatikken", i Norsklæreren 1995:1
- [Nicolaisen, J., fra Hertzberg 1995]
- Normann, Magne, "Grammatikkens rolle - og andre tanker" i Språk og språkundervisning, 1993:3
- Norsk riksmålsordbok, Oslo 1937
- [Rosenstand, K., fra Hertzberg 1995]
- Sampson, G., Educating Eve, the language instinct debate, London Cas 1997
- [Schanche, Angélique, fra Hertzberg 1995]
- Simensen, Aud Marit, "Consciousness-raising" i 1990-årene - Hva er det? Om grammatikkundervisning og pendelsvingninger, i Språk og språkundervisning, 1993:3
- Simensen, Aud Marit, "Grammatikkens plass i vår skole", i Hertzberg og Jahr, Grammatikk i morsmålsundervisninga? Oslo 1980
- Sletta, Olav, "Grammatikken ut av morsmålsopplæringen?" i Hertzberg og Jahr, Grammatikk i morsmålsundervisninga? Oslo 1980
- Thorndyke, Lee, fra Hertzberg 1995
- Vannebo, Kjell Ivar, "Norsk referansegrammatikk", i Norsklæreren, 1996:1 og 4

[Vig, Ole, fra Hertzberg 1995]

Vygotsky, L. S., "Udvikling av dagligdagse og videnskabelige begreber i skolealderen." i Vygotsky, Leontiev, Levina, Luria, Om barnets psykiske utvikling, Kbh. Nyt Nordisk Forlag 1982

Wiggen, Geirr, "Språkfaget i norskfaget. Noen synspunkt." i Norskfaget fra førskole til utdanning. Oslo Aschehoug 1996

SEKUNDÆRLITTERATUR, LEST FOR Å FÅ INNBLIKK I DEBATTEN:

Antonsen, Vidar, "Språklære versus språklæring. Frøydis Hertzberg om norsk skulegrammatikk", i Norskklæraren, 1991:4

Berge, Kjell Lars, "Å skape mening med språk - om Michael Halliday og hans elevs sosialsemiotikk", i Å skape mening med språk, red, Berge, Coppock, Maagerø. LNU1998

Berge, Kjell Lars, "Social semiotics - Om Michael Halliday og hans elevs semiotikk" i Bøygen, 1997:1

Berge, Kjell Lars, "Tegn i bruk - En dansk innføringsbok i semiotikk", i Norskklæraren, 1995:1

Endresen, Rolf, "Kompetanse og kognitiv grammatikk", stensil, ukjent kilde

Grammatikkdidaktisk forum, referat fra møte i arbeidsgruppa, Bodø 22.9.1996

Fossestøl, Bernt, "Språkriktighet og verdisyn", i Norskdidaktikk, red. Madsen, LNU, 1981

Hertzberg, Frøydis, "Grammatikk - norskens problembarn", i Madsen 81

Holten, Norunn, "Kva er rett språk?" internett, Diskusjonsforum for Grammatikkdidaktikk

Hornmoen, Harald, "Norsk grammatikk uten pekefinger", i Apollon, 1996:4-5

Hovdhaugen, Even, "Den tradisjonelle grammatikken", i Grammatikk i morsmålsundervisninga? red. Hertzberg og Jahr, Oslo 1980

Kulbrandstad, Lars Anders, "Hva vil vi med grammatikken? Internett, Diskusjonsforum for grammatikkdidaktikk

- Leira, Vigleik, "Uinteressant språk(vitskap) Ein kommentar til Tor A. Åfarli" i *Norsklæreren*, 1994:1
- Lund, Jørn, "Modersmålsundervisningens venner og fjender," i *Ibid Språk i Norden*, 1994
- Mehlum, Anders, "Språksyn og norskundervisning", i *Madsen* 81
- Pálsson, Heimir " Modersmålets ställning i den isländska skolan. Definitions - och prioriteringsproblem", i *Ibid, Språk i Norden*, 1994
- Raaheim, Kjell, "Studenters ferdigheter i norsk, En vurdering av eksamensbesvarelser fra 1966, 1977 og 1988", stensil, kilde ukjent
- Steinfeld, Torill, På skriftens vilkår, LNU, 1986
- Vannebo, Kjell Ivar, "Hvorfor undervise i grammatikk? i *Norskrift* 1980:26
- Vassenden, Lars, "Noen tanker om Raaheims undersøkelse", stensil, kilde ukjent.
- Vatne, Magny, "Kjell Ivar Vannebo og Svein Lie: Norsk referansegrammatikk" i *Norsklæreren*, 1995:3
- Vygotsky, Lev, "Thought and Word", i *Thought and Language*, red. Alex. Kosulin, MIT Press, Cambridge 1988
- Åfarli, Tor A, "Universell grammatikk", *Norsklæreren*, 1993:4
- Åfarli, Tor A, "Replikk til Vigleik Leira", *Norsklæreren*, 1994:1

Strukturen til leksikonet. En kritisk jamføring av strukturalistiske og kognitive tilnæringsmåter.¹

ÅLOV RUNDE

1.0 INNLEDNING

Termen 'leksikon' kan forstås på tre forskjellige måter. Den kan vise til et *konkret* objekt, et oppslagsverk, for eksempel Bokmålsordboka eller Nynorskordboka. Den kan også vise til en *mental* størrelse, det vil si all den informasjonen eller kunnskapen som er lagret i hjernen vår. De mer dagligdagse termene 'vokabular' eller 'ordforråd' dekker omtrent denne betydningen. Termen 'leksikon' kan også vise til en *teoretisk* størrelse, altså teorier om hvordan denne informasjonen er organisert. Denne sistnevnte betydningen av termen 'leksikon' er emnet for denne artikkelen. John Lyons (1995) beskriver leksikonet på følgende måte:

(1)

The lexicon may be thought of as the theoretical counterpart of a dictionary [...]. Looked at from a psychological point of view, the lexicon is the set (or network) of all the lexemes in a language, stored in the brains of competent speakers, with all the linguistic information for each lexeme that is required for the production and interpretation of the sentences of the language. (Lyons 1995:73)

Leksikonet inneholder altså all den relevante lingvistiske kunnskapen vi språkbrukere er utstyrt med, og som gjør oss i stand til å produsere og forstå setningene i morsmålet vårt. Denne karakteristikken er forholdsvis generell: Uttrykket 'all relevant lingvistisk informasjon' vil si både morfologisk, syntaktisk og semantisk informasjon. Her vil jeg sette til side den morfologiske og syntaktiske biten, og konsentrere

---

¹ Prøveforelesning over oppgitt emne for cand. philol.-graden våren 1997.

diskusjonen om den delen av leksikonet som har å gjøre med betydning, det vil si språkbrukernes *semantiske* kunnskap. Jeg kommer dessuten til å begrense meg til ordbetydning, det vil si *leksikalsk* semantikk.

Uttrykket 'strukturen til leksikonet' forstår jeg som et spørsmål om hvordan leksikonet er strukturert, og med utgangspunkt i en slik avgrensning, kan vi formulere dette spørsmålet som i (2) nedenfor:

(2)

Hvordan er språkbrukernes semantiske kunnskap organisert? Mer presist: Hvilke prinsipper regulerer relasjonene mellom ulike betydninger?

Spørsmålet i (2) ovenfor vil være overordnet i denne artikkelen. Jeg skal forsøke å gjøre rede for hvilke svar en strukturalistisk tilnæringsmåte gir, og hvilke svar en kognitiv tilnæringsmåte gir. Men aller først er det nødvendig med en terminologisk avklaring: 'Leksem' er en teknisk betegnelse for den mer dagligspråklige termen 'ord'. Endresen m.fl. (1996:240) definerer et leksem som "den abstraherte enheten som alle former i et paradigme kan sies å høre til". Ordformene *hest*, *hesten*, *hester* og *hestene* hører altså til den samme abstrakte enheten – det samme leksemet – nemlig substantivet HEST. Med uttrykket 'den semantiske strukturen til et språk' mener jeg *betydningsstrukturen* til språket, det vil si hvordan leksemenes betydninger er ordnet eller strukturert i forhold til hverandre.

Spørsmålet i punkt (2) ovenfor henger nøye sammen med de respektive teoretiske retningenes overordnede syn på hva språk er. Jeg kommer derfor til å starte presentasjonene av de to teoretiske retningene med å skissere noen sentrale hypoteser knyttet til synet på språkets ontologi, og vise hvordan disse hypotesene får konsekvenser for synet på organiseringen av den semantiske kunnskapen. Deretter vil jeg gå mer spesifikt inn på spørsmålet i (2) ovenfor. Jeg begynner med den strukturalistiske tilnæringsmåten, før jeg går over til den kognitive, og til slutt vil jeg sammenlikne de to tilnæringsmåtene med utgangspunkt i et konkret eksempel.

2.0 STRUKTURALISTISK TILNÆRMINGSMÅTE TIL LEKSIKONET

'Strukturalisme' er en sekkebetegnelse som brukes om til dels svært varierende teoretiske retninger. Innenfor språkvitenskapen skiller en vanligvis mellom *amerikansk* og *europaisk* strukturalisme. Leonard Bloomfield regnes som en av foregangsfigurene innenfor den amerikanske strukturalismen, og han er opphavsmannen til det etter hvert velkjente utsagnet "the lexicon is really an appendix to the grammar, a list of basic irregularities" (Bloomfield 1933: 273). Dette er et syn som fremdeles er dominerende innenfor visse lingvistiske miljøer. Noam Chomsky har for eksempel ganske nylig – i *The minimalist program* fra 1995 – karakterisert leksikonet med et nesten likelydende utsagn: "I understand the lexicon in a rather traditional sense: as a list of 'exceptions', whatever does not follow from general principles" (Chomsky 1995:235). De amerikanske strukturalistene anser altså leksikonet for å være et mer eller mindre ustrukturert og tilfeldig appendiks. Jeg vil imidlertid konsentrere diskusjonen om den europeiske varianten av strukturalistisk semantikk.

Et sentralt trekk ved den europeiske strukturalismen er synet på språktegnet som en tosidig størrelse. Dette går tilbake til Gottlob Freges verk fra 1892, *Über Sinn und Bedeutung*, der han skiller mellom rent språklig *betydning* og utenomspråklig *referanse*. Denne distinksjonen kan også uttrykkes i saussuresk terminologi: Et språklig *uttrykk* er knyttet til et bestemt *innhold*. Dette innholdet eksisterer utelukkende i kraft av et *språkssystem*. Uttrykket og innholdet utgjør til sammen et *språktegn*, og dette tegnet har som oftest en utenomspråklig *referent*. En slik prinsipiell todeling får flere viktige teoretiske konsekvenser. Først og fremst den at 'betydning' blir betraktet som et *rent språklig fenomen*. Et leksem får sin betydning gjennom den relasjonen det har til andre leksemer i det samme språkssystemet, og altså ikke ut fra egenskaper ved objektene i verden. Men denne oppfatningen impliserer ikke nødvendigvis at det *ikke* eksisterer noen "meningsfylt" relasjon mellom språk og virkelighet. Strukturalisten vil ikke nekte for at betydningen til leksemene er knyttet til virkeligheten. Han vil heller ikke benekte at betydningen til visse leksemer – for eksempel leksemet 'hest'

– vil være delvis avhengig av referansen til leksemet – objektet 'hest' i virkeligheten. Det dette synet impliserer, er rett og slett at det finnes en rent *språklig* betydning, og at det er denne typen betydning som er semantikkens studieobjekt.

Ettersom betydning for strukturalisten er et systeminternt fenomen, er det først og fremst gjennom å studere rent språklige fenomener at vi kan avdekke språkets semantiske struktur. Strukturalisten skiller derfor mellom et *leksikon*, som inneholder språklig relevant kunnskap, og en *ensyklopedi*, som inneholder kunnskap mer generelt (for eksempel om matematikk eller om sykling). Kunnskap som gjelder betydningen til et leksem, det vil si semantiske spesifikasjoner i leksikonet, er klart atskilt fra de morfologiske og syntaktiske spesifikasjonene til leksemet. En tenker seg også gjerne at leksikonet er en separat modul eller komponent i språkssystemet, atskilt fra den morfologiske komponenten og den syntaktiske komponenten. Strukturalisten vil også operere med en distinksjon mellom *semantikk* – det vil si studiet av den konvensjonelle, systeminterne betydningen til et leksem – og *pragmatikk*, det vil si aspekter knyttet til bruken av dette leksemet.

For å oppsummere så langt: For strukturalisten er språkssystemet autonomt, i prinsippet uavhengig av den utenomspråklige verden. Betydning er en systemintern størrelse, og leksemene i vokabularet får sin betydning gjennom relasjonen til andre leksemer i det samme språkssystemet. Det skilles mellom leksikon og ensyklopedi, og leksikon, morfologi og syntaks er atskilte komponenter i språkssystemet.

Når det gjelder det overordnede spørsmålet jeg skisserte innledningsvis (jf. (2) ovenfor), har det blitt gitt flere – til dels nokså forskjellige – strukturalistiske svar. Ovenfor siterte jeg Bloomfield og Chomsky og deres oppfatning om leksikonet som en ustrukturert liste over unntak. Dette synet innebærer at leksikonet rett og slett ikke er organisert på noen bestemt måte. Innenfor den europeiske strukturalismen vil en derimot, som en konsekvens av distinksjonen mellom språktegnet betydning og dets referanse, åpne for en mer systematisk undersøkelse av betydningsrelasjonene i leksikonet.

Feltteori er en måte å beskrive den semantiske strukturen til et språk på. De betydningsrelasjonene som finnes innenfor et felt, kan i sin tur beskrives ved hjelp av *komponentanalyse*. En annen tilnæringsmåte er representert ved Lyons' (1977, 1995) teori om "sense-relations" eller paradigmatisk betydningsrelasjoner. Jeg kommer tilbake til Lyons' tilnæringsmåte om litt, men først skal jeg si noe om feltteori og komponentanalyse.

2.1 Feltteori

Feltteorien føres gjerne tilbake til de to tyskerne Trier og Porzig og deres arbeider fra 1930-tallet. Trier har hatt størst innflytelse på denne tradisjonen, og jeg nøyer meg derfor med å presentere hovedtrekkene i hans tilnæringsmåte. Trier skal etter sigende ha vært notorisk uklar i terminologien sin, men i grove trekk er tankegangen hans som følger: Hele vokabularet i et språk er et integrert system av leksemer, og systemet er i konstant forandring. Dersom betydningen til ett leksem forsvinner, vil et annet leksem – eventuelt et helt nytt leksem – overta den tapte betydningen. Dermed vil det ikke oppstå "hull" i betydningssystemet. *Felt* er mentale, ikke-observerbare størrelser. Trier skiller mellom *konseptuelle* felt og *semantiske* felt. Et semantisk felt er, enkelt sagt, det settet av leksemer i et språkssystem som dekker et konseptuelt felt. Det semantiske feltet strukturerer det konseptuelle feltet ved hjelp av relasjonene mellom leksemene. La meg illustrere med et eksempel: Begrepet 'rød' dekker et bestemt konseptuelt felt. Dette konseptuelle feltet blir strukturert ved hjelp av leksemer som angir forskjellige rødtoner – 'purpurrød', 'skarlagensrød', 'blodrød' og så videre. Disse leksemene inngår da i det semantiske feltet til fargeadjektivet 'rød'. Betydningen til et leksem må altså, ifølge Trier, forstås og beskrives på bakgrunn av *hele* det semantiske feltet som leksemet inngår i. Leksikonet er strukturert ved hjelp av slike semantiske felt, og feltene kan dels være sideordnet og dels stå i et hierarkisk forhold til hverandre.

En skiller gjerne mellom en sterk og en svak versjon av feltteorien. I den *sterke* versjonen ser en på et språks leksikon som finitt

og lukket. Leksemene er ordnet i felt slik at snittet mellom de forskjellige feltene er tomt, og unionen av alle feltene er lik språkets vokabular. I den *svake* versjonen av feltteorien regner en med at leksikonet er en åpen mengde av leksemer. Feltene er ubestemte og overlapper hverandre, og det er heller ikke rimelig å anta at alle feltene er strukturert på samme måte.

Det har blitt rettet mange forskjellige innvendinger mot Triers teori. Her skal jeg ikke bruke plass på å referere dem, med ett unntak: Det kanskje største problemet i vår forbindelse er at den mangler en eksplisitt formulering av hvilke *kriterier* som ligger til grunn for å definere noe som et semantisk felt. Mer presist: Teorien mangler kriterier for hvordan de semantiske feltene er avgrenset i forhold til hverandre. Den sterke versjonen av feltteorien impliserer at feltene er helt atskilte, men hvordan kan vi avgjøre hvilke elementer som hører til innenfor feltet? Også med utgangspunkt i en svak versjon av feltteorien blir dette et problem: Grensene blir ikke regnet som absolutte, men det forutsettes likevel at det finnes grenser. Spørsmålet blir da hvor disse grensene skal gå.

2.2 Komponentanalyse

Komponentanalyse er én måte å formalisere de betydningsrelasjonene som gjelder innenfor et semantisk felt på. En tenker seg at betydningen til hvert enkelt leksem innenfor feltet kan analyseres ved hjelp av et sett med flere mer generelle betydningskomponenter – såkalte *semantiske trekk*. Disse komponentene er da mer entydige og presise enn selve det leksemet som skal beskrives. (3) nedenfor illustrerer en slik semantisk dekomponering av to leksemer:

(3)

'mann' = [+MENNESKELIG] [+MANNLIG] [+VOKSEN]

'ungkar' = [+ MENNESKELIG] [+MANNLIG] [+VOKSEN] [-GIFT]

Betydningen til leksemet 'mann' kan altså analyseres ved hjelp av komponentene [MENNESKELIG], [MANNLIG] og [VOKSEN], og

betydningen til leksemet 'ungkar' kan analyseres ved hjelp av komponentene [MENNESKELIG], [MANNLIG], [VOKSEN] og [GIFT]. Disse komponentene blir gjerne betraktet som *variabler* med en positiv og en negativ verdi, [+/- MENNESKELIG], [+/-VOKSEN] og så videre. Betydningen til leksemet er da et produkt av disse faktorene. Komponentene representerer på denne måten en *abstraksjon* av betydningen til et leksem. Men her støter vi på et problem. Ta for eksempel betydningen til leksemet 'ungkar'. Kan det sies å være uttømmende beskrevet ved hjelp av disse betydningskomponentene? *Paven* er som kjent en voksen, ugift mann – men vi vil vel neppe karakterisere ham som en ungar? Jeg kommer nærmere tilbake til dette problemet nedenfor, i forbindelse med den kognitive tilnæringsmåten til leksikonet.

Det er altså en klar forbindelse mellom komponentanalyse og feltteori: Organiseringen av leksemer i semantiske felt kan på den ene siden fungere som et grunnlag for bestemmelse av de enkelte betydningskomponentene. På den andre siden kan et semantisk felt avdekkes eller fastlegges på bakgrunn av de betydningskomponentene som inngår i beskrivelsen.

Jeg har allerede trukket fram ett problem i forbindelse med komponentanalysen, men det finnes mange flere. Her skal jeg bare nevne to av de mest kontroversielle punktene. For det første kan en spørre seg hvilken teoretisk status komponentene har. Er de semantiske primitiver? I så fall må det i utgangspunktet være et endelig antall av dem, det vil si at de må tilhøre en lukket klasse. For det andre: Er de ment å skulle være universelle? I så fall må det finnes et sett av betydningskomponenter som er så generelle at *alle* språk kan beskrives ved hjelp av dem.

2.3 Lyons' paradigmatiske betydningsrelasjoner

Lyons' (1977, 1995) teori om paradigmatiske betydningsrelasjoner ("sense-relations") representerer en litt annerledes strukturalistisk tilnæringsmåte til leksikonet. Etter hans oppfatning er det verken hensiktsmessig eller mulig å forsøke å gi en uttømmende analyse av alle

leksemene i et språk. Han fokuserer i stedet på selve betydningsrelasjonene mellom ulike leksemer, og mener at det er disse relasjonene som strukturerer vokabularet. Målet må da bli å identifisere og beskrive disse relasjonene. *Antonymi*, *synonymi* og *hyponymi* er blant de relasjonene som ifølge Lyons strukturerer eller organiserer vår semantiske kunnskap.

By analysing or describing the sense of a word is to be understood its analysis in terms of the sense-relations which it contracts with other words; and each such sense-relation can be explicated by means of [...] meaning-postulates. (Lyons 1977:204)

Å redegjøre for betydningen til et leksem innebærer altså to ting: for det første en beskrivelse av hvilke andre leksemer dette leksemet står i relasjon til, for det andre en beskrivelse av de betydningsrelasjonene det dreier seg om. Betydningsrelasjonene formaliseres ved hjelp av meningspostulater.

La oss ta utgangspunkt i ungkaren vår igjen. Dette leksemet står i en betydningsrelasjon til leksemene 'ugift', 'voksen' og 'mann'. For enkelhets skyld skal jeg bare se på relasjonen mellom de to leksemene 'ungkar' og 'ugift', og holde leksemene 'voksen' og 'mann' utenfor:

(4)

Per er ungtkar → *Per er ugift*
 'ungkar' → 'ugift'

Definisjon av hyponymi (etter Lyons 1995:125): Et leksem *f* er hyponymet til et annet leksem *g* hvis og bare hvis *f* impliserer *g*.

Betydningsrelasjonene mellom disse to leksemene blir definert ved hjelp av begrepet implikasjon – utsagnet 'Per er ungtkar' impliserer utsagnet 'Per er ugift'. Betydningen til leksemet 'ungkar' impliserer med andre ord betydningen til leksemet 'ugift'. Med utgangspunkt i implikasjonsforholdet mellom disse to leksemene kan 'ungkar' defineres som hyponymet til 'ugift', jf. definisjonen i (4) ovenfor. Jeg skal ikke gå i

detaljer med hensyn til terminologi her, men ett viktig poeng hos Lyons er at betydningen til leksemet 'ugift' er *inkludert i* betydningen til leksemet 'ungkar'. Det er *relasjonen mellom* de to leksemene som bestemmer betydningen til hvert enkelt av dem.

For Lyons er det altså selve betydningsrelasjonene som er analyseobjektet, og det er disse relasjonene som strukturerer vokabularet. Lyons skiller seg dermed fra den feltteoretiske tradisjonen, som ser på betydningsrelasjonene primært som et redskap for å analysere betydningen til leksemer. For den feltteoretiske tradisjonen er altså leksemenes betydning noe annet og mer enn de relasjonene som foreligger mellom dem. For Lyons er det relasjonene mellom leksemene som gir hvert enkeltleksem betydning.

Jeg vil gjerne dvele litt ved den første delen av sitatet ovenfor: "By analysing or describing the sense of a word is to be understood its analysis in terms of the sense-relations which it contracts with other words [...]". Betydningen til et leksem kan ifølge denne definisjonen bare beskrives i lys av den relasjonen det har til *andre* leksemer i det samme språkssystemet. Men hva med de tilfellene der ett enkelt leksem har to eller flere ulike betydninger? Dette fenomenet kalles *polysemi*. Et klassisk eksempel på polysemi er substantivet 'krone', som har tre betydninger: 'myntenhet', 'toppen på et tre' eller 'hodepryd for monarker'. Hvordan skal vi kunne beskrive relasjonene mellom disse klart beslektede betydningene? I Lyons' teori blir polysemi et problem fordi han først og fremst er ute etter å beskrive betydningsrelasjonene mellom *ulike* leksemer. Polysemi kommer jeg nærmere tilbake til i forbindelse med den kognitive tilnæringsmåten.

2.4 Oppsummering og problemer

Spørsmålet om hvordan språkbrukernes semantiske kunnskap er organisert, vil i et strukturalistisk perspektiv alltid måtte besvares ved å vise til systeminterne, strukturelle relasjoner. Det er uavhengig av beskrivelsesmodellen, enten det nå dreier seg om atomære betydningskomponenter eller meningspostulater. I den feltteoretiske tradisjonen fokuserer en på de strukturelle relasjonene mellom ulike

leksemer innenfor ett semantisk felt, og ønsker primært å avdekke betydningen til enkeltleksemene innenfor feltet. Lyons fokuserer på selve de strukturelle relasjonene (hyponymi osv.) og mener at betydningen til enkeltleksemene bare kan bestemmes ved å beskrive disse betydningsrelasjonene.

Det er særlig ett innlysende problem med den strukturalistiske tilnæringsmåten: Som en konsekvens av at betydning og betydningsrelasjoner betraktes som et systeminternt fenomen, vil vesentlige aspekter ved ordbetydning rett og slett falle utenfor studierammen. Det er et etter hvert velkjent faktum at også andre faktorer, for eksempel kontekstuelle forhold og sosiale normer, spiller en viktig rolle for fastsettelsen av betydningen til et leksem. De to syntagmene i (5) nedenfor illustrerer på en enkel måte hvordan den språklige konteksten kan spille inn:

- (5)
- a. En rød genser
  - b. En rød politiker

I det første syntagmet er adjektivet en fargebeskrivelse, mens det i det andre syntagmet er mer rimelig å tolke adjektivet som 'venstreorientert'. Den lingvistiske konteksten aktualiserer altså den sosialt normerte betydningen 'venstreorientert' i dette syntagmet.

Et annet problem, som er beslektet med det forrige, gjelder skillet mellom rent språklig og utenomspråklig (referensiell) betydning. Er det virkelig mulig å avgjøre betydningen til et leksem utelukkende på bakgrunn av den rent språklige kunnskapen vi har? At en ungkar ikke er gift – henger ikke det først og fremst sammen med vår viten om gifte og ugifte menn i den virkelige verden? Grensen mellom språklig betydning og utenomspråklig referanse er kanskje ikke så klar som den gjerne blir framstilt.

3.0 KOGNITIV TILNÆRMINGSMÅTE TIL LEKSIKONET

Kognitiv semantikk er en forholdsvis ung teoretisk retning, knapt tju år gammel. Også innenfor denne retningen finner vi en europeisk og en amerikansk gren. George Lakoff og Ronald Langacker er de to kanskje mest kjente representantene for den amerikanske grenen, og det er disse to teoretikerne jeg tar utgangspunkt i her.

En sentral hovedtese innenfor kognitiv semantikk er oppfatningen om at språk og språklig betydning er en integrert del av overordnede psykologiske eller mentale strukturer. *Betydning er en mental størrelse*, sier Langacker (1987, 1988). Som sådan er språklig betydning en kognitiv aktivitet, og denne aktiviteten har ingen overordnet status i forhold til andre kognitivt styrte aktiviteter. Vår semantiske kunnskap blir derfor regulert ved hjelp av de samme prinsippene som regulerer andre mentale aktiviteter. Oppfatningen om at betydning er en mental størrelse innebærer at den semantiske kunnskapen er forankret i vår bevissthet og i den måten vi forstår verden på. Sentralt i denne sammenhengen står *kategorisering* – prinsipper for hvordan vi ordner eller klassifiserer vår erfaring med virkeligheten. Et nøkkelbegrep i forbindelse med kategorisering er *prototype*. Dette begrepet er sannsynligvis kjent for de fleste, derfor nøyer jeg meg med å skissere hovedtrekkene i prototypeteorien: Det prototypiske medlemmet i en kategori er gjerne det mest representative medlemmet, mens de andre medlemmene er graderte etter familielikhetsprinsippet. Familielikhetsprinsippet går i grove trekk ut på at medlemmene i en kategori ikke nødvendigvis *må* ha minst en egenskap felles, men det utelukker likevel ikke at det *kan* ha det. La oss bruke kategorien FUGL som eksempel. Spurver og rødstruper er mer prototypiske for kategorien enn for eksempel høns og gjess, men høns og gjess er mer prototypiske enn for eksempel strutser. Strutsen er "mindre fugleaktig" enn spurven, men den er like fullt et medlem i kategorien. Lakoff (1987) overfører prototypebegrepet til lingvistikken. Ifølge Lakoff er språklige kategorier strukturert på samme måte som andre kategorier, det vil si at de har en prototypisk kjerne og gradert medlemskap.

Kategoriseringsprinsippene er universelle. For kognitivisten vil det si at de er allmennmenneskelige. Men det er ikke dermed sagt at vi finner de samme kategoriene i alle språk. Ifølge Langacker (1987, 1988) er heller ikke de semantiske strukturene universelle, de er i stor grad språkspesifikke, tilpasset kulturen og de språklige konvensjonene i det enkelte samfunnet.

Et annet sentralt trekk ved kognitiv semantikk er oppfatningen om at grensene mellom leksikon, morfologi og syntaks er flytende, eller i beste fall arbitrære. Videre har kognitivisten et såkalt *ensyklopedisk* syn på semantikken: Rent språklig kunnskap og mer generell kunnskap glir over i hverandre. Vår semantiske kunnskap henger så nøye sammen med vår kunnskap om verden at det verken er hensiktsmessig eller naturlig å skille mellom dem, det vil si å skille mellom rent språklige komponenter og ensyklopediske komponenter. Vår kunnskap om betydningen til leksemene, det vil si vår semantiske kunnskap, er heller ikke prinsipielt atskilt fra bruken av denne kunnskapen (pragmatikken).

La oss vende tilbake til unγκaren vår igjen, og se nærmere på hvordan Lakoff (1987) vil beskrive betydningen til dette leksemet. En unγκar er, per definisjon, en ugift, voksen mann. Ifølge Lakoff kan imidlertid betydningen til dette leksemet bare forstås på bakgrunn av en forestilling om et samfunn der det finnes et institusjonalisert og typisk monogamt ekteskap, og der en har en forestilling om hva som er passende "giftealder". Disse forestillingene fungerer da som bakgrunnsbetingelser når vi definerer betydningen til leksemet 'unγκar'. Dette kaller Lakoff en *idealisert kognitiv modell*. Denne idealiserte kognitive modellen karakteriserer prototypiske unγκarer. Men når denne modellen plasseres innenfor konteksten av vår kunnskap om verden, kan det oppstå diskrepanser: Vi vet for eksempel at *paven* er en ugift, voksen mann, men vi vil altså likevel ikke karakterisere ham som en typisk unγκar. Dette henger ifølge Lakoff sammen med at unγκar-modellen ikke stemmer overens med den kunnskapen vi har om paver. For å beskrive betydningen til leksemet 'unγκar' på en tilfredsstillende måte, må vi ifølge Lakoff også trekke inn den idealiserte kognitive modellen som betydningen til 'unγκar' er plassert innenfor.

For å oppsummere så langt: Kognitivisten vil – i motsetning til strukturalisten – hevde at språksystemet *ikke* er autonomt. Det er ikke avgrenset fra, men *i interaksjon med*, andre kognitive systemer. Den språklige kunnskapen fungerer også i interaksjon med annen type kunnskap; en skiller ikke prinsipielt mellom rent språklige komponenter og ensyklopediske komponenter. Det er heller ikke noen klare grenser mellom leksikon, morfologi og syntaks, og heller ikke mellom semantikk og pragmatikk. Dette får konsekvenser for synet på hvordan vår semantiske kunnskap er organisert.

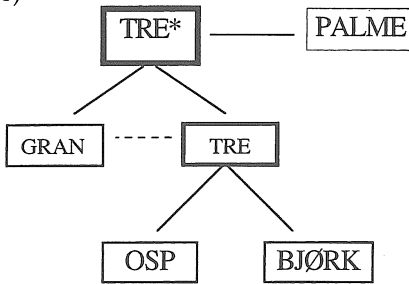
Ifølge Langacker (1987) er grammatikken til et språk *et strukturert inventar av konvensjonelle språklige enheter*. Med utgangspunkt i det jeg sa ovenfor om de flytende grensene mellom grammatikken og leksikonet, kunne vi like gjerne ha sagt: *Leksikonet er et strukturert inventar av konvensjonelle språklige enheter*. Denne definisjonen er svært sentral når det gjelder kognitivistens syn på hvordan struktureringen av språklig kunnskap – inkludert semantisk kunnskap – foregår. Jeg vil derfor bruke litt tid på å utdype den.

En *enhet* er en kognitiv struktur som mestres så godt at den kan aktiveres mer eller mindre automatisk. Frekvens – det at vi bruker eller gjør noe ofte – fører til automatisering, og det etableres en *kognitiv rutine*. En slik kognitiv rutine etterlater seg et nevrokjemisk spor. Sporet blir dypere og dypere jo oftere rutinen gjentas. En slik fordypning av et spor kaller Langacker "entrenchment", som Endresen (1995) oversetter med termen *forskansning*. En kognitiv rutine blir etterhvert godt forskanset. En enhet er altså en slik kognitiv rutine, noe som mestres så godt at det ikke krever noe oppmerksomhet. Men dette er en generell karakteristik som gjelder for alle kognitivt styrte aktiviteter. I utsagnet ovenfor er det derfor spesifisert at grammatikken – eller leksikonet – inneholder *språklige* enheter. Skillet mellom språklige og ikke-språklige enheter er imidlertid ikke skarpt. Langacker antar at det finnes en kjerne av prototypiske språklige enheter, og en gradvis overgang fra denne kjernen til strukturer som er så fjerne fra den at det ikke er hensiktsmessig å regne dem som språklige.

At de språklige enhetene er *konvensjonelle*, vil rett og slett si at flere individer i en større gruppe i samfunnet har dem til felles. Og at grammatikken (leksikonet) er et *inventar*, vil si at den er ikke-generativ og ikke-konstruktiv.

Nå har jeg nesten nøstet opp Langackers definisjon av leksikonet som et strukturert inventar av konvensjonelle språklige enheter. Det som står igjen, er *struktureringen* av dette inventaret. Figuren i (6) nedenfor er en forenklet illustrasjon av en slik struktureringsprosess.

(6)

(Etter Endresen 1995:78)

Figuren er ment å illustrere relasjonen mellom betydningene til de ulike leksemene 'bjørk', 'osp', 'gran', 'palme' og 'tre'. Hver enkelt av disse boksene representerer en enhet. Struktureringsprosessen kan illustreres med en liten historie: Kari er ei jente som bor et sted i Norge der det finnes mye bjørk og osp. Hun lærer derfor rimelig tidlig at [TRE] er en fellesbetydning for [BJØRK] og [OSP]. Dette er illustrert ved hjelp av de heltrukne pilene fra [TRE] til [BJØRK] og [OSP]. Etterhvert lærer hun at også gran er et tre. Hun tilegner seg betydningen [GRAN], og danner seg en ny og enda mer generell betydning [TRE*], som da inkluderer den gamle betydningen [TRE], i tillegg til betydningen [GRAN]. Av en eller annen grunn – kanskje fordi gran er et sjeldent treslag der Kari bor – beholder Kari ideen om at bjørk og osp er mer typiske trær enn gran. I leksikonet får derfor [TRE] status som mer prototypisk enn [GRAN] – jf. den striplede linjen fra [TRE] til [GRAN].

Når Kari er 13 år, reiser hun på ferie sammen med foreldrene sine til Syden. Der ser hun palmer for første gang, og lærer at også de er trær. Palmene ser helt annerledes ut enn de andre trærne hun har en forestilling om, og for enkelthets skyld tenker vi oss at hun ikke danner seg noen generalisering i dette tilfellet. [PALME] blir da bare noe som avviker fra [TRE*].

Figuren i (6) er en svært forenklet framstilling av det Langacker kaller et *skjematisk nettverk* av betydninger. Her må jeg innføre litt mer terminologi: En generalisering over flere enheter kalles et *skjema* for disse enhetene. Enhetene er *instansieringer* av dette skjemaet. Skjemaet [TRE] i figuren har instansieringene [BJØRK] og [OSP], og skjemaet [TRE*] har instansieringene [TRE] og [GRAN]. [TRE*] er altså et mer generelt skjema, som er kompatibelt med spesifikasjonene til [TRE], men mindre presist og detaljert. [TRE] er en instansiering av [TRE*]. Instansieringene har som regel ikke samme status – én instansiering kan oppfattes som mer prototypisk enn en annen. Den minst prototypiske instansieringen er en ekstensjon – en *utbygging* – av den mer prototypiske. I figuren her er [GRAN] en utbygging av [TRE], og [PALME] er en utbygging av [TRE*]. Dessuten er [TRE] en mer prototypisk instansiering av skjemaet [TRE*] enn [GRAN].

Den konvensjonelle betydningen til et leksem, for eksempel betydningen til leksemet 'tre', omfatter ifølge Langacker *hele* nettverket av betydninger. De forskjellige betydningene til 'tre' kan ikke skilles klart fra hverandre, men utgjør et polysemt "knippe" av overlappende semantiske nyanser. Leksikonet, den semantiske kunnskapen til språkbrukerne, er altså strukturert ved hjelp av slike polyseme nettverk.

4.0 GENERELL EVALUERING OG SAMMENLIKNING

I forbindelse med den strukturalistiske tilnæringsmåten nevnte jeg avslutningsvis noen problemer. Jeg pekte særlig på at vår semantiske kunnskap neppe lar seg beskrive på en tilfredsstillende måte ved å vise til språkssystemet alene, fordi det som kjent kan være andre faktorer som spiller inn når vi fastsetter betydningen til et leksem. Disse faktorene kan – ikke i alle tilfeller, men svært ofte – veie tyngre enn de

rent systeminterne faktorene. Kognitivisten tar så å si konsekvensene av denne innsikten og forsøker å inkludere den i beskrivelsen av språklig betydning. Etter min oppfatning er dette intuitivt en mer naturlig tilnæringsmåte til beskrivelsen av betydningen til leksemer. Med et kognitivt utgangspunkt kan betydningen til et lekseme med andre ord også baseres på ensyklopediske trekk. Men her støter vi på et problem: *All* ensyklopedisk kunnskap kan ikke være like relevant når vi fastsetter betydningen til leksemet – noe kunnskap må åpenbart være mer relevant enn annen. Problemet blir da å stille opp kriterier for hvilke trekk som skal være de prototypiske, og hvilke som skal være mer perifere i nettverket.

La meg avslutningsvis ta et konkret eksempel på en strukturalistisk og en kognitiv beskrivelse av et lekseme, substantivet 'lag'. I (7) nedenfor finner dere noen av betydningene til dette leksemet (definisjonene og eksemplene er hentet fra Bokmålsordboka):

(7)

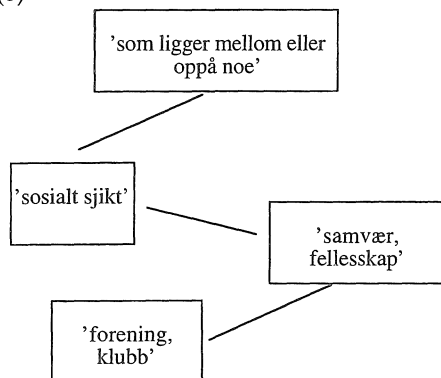
a.	'som ligger utover, mellom eller oppå noe'	(<i>et lag med krem, støvlag</i>)
b.	'sosialt sjikt'	(<i>samfunnslag</i>)
c.	'samvær, fellesskap, selskap'	(<i>spleiselag, drikkelag</i>)
d.	'forening, klubb, gruppe'	(<i>landslag, mållag</i>)

Med et strukturalistisk utgangspunkt vil det være problematisk å etablere noen sammenheng mellom betydningen til det første og det siste leksemet her, 'støvlag' og 'landslag'. Sannsynligvis vil en måtte behandle dem som medlemmer av to forskjellige semantiske felt. Den konkrete betydningen i (7a) vil da måtte høre til i ett felt, mens de andre betydningene hører til i et annet felt. Eventuelt kunne en betrakte *lag* i (7a) og *lag* i (7d) som homonymer, det vil si som to leksemer med identisk form, men ulik betydning (*lag₁* og *lag₂*).

Med et kognitivt utgangspunkt vil vi derimot – gjennom begrepet ekstensjon eller utbygging – være i stand til å etablere en relasjon mellom betydningen til de to leksemene. Pilene i figuren i (8)

nedfor er ment som en svært enkel framstilling av hvordan en slik ekstensjon *kan* foregå:

(8)

Den konkrete betydningen 'noe som ligger mellom eller oppå noe' fungerer som et grunnlag for den overførte betydningen 'samfunnssjikt'. Denne betydningen aktiverer sosialt normerte betydninger av typen 'personer som hører til i en gruppe', som igjen etablerer forbindelsen til betydningen 'samvær, fellesskap' og derfra til betydningen 'forening, klubb'. Dette er selvsagt framstilt uhyre forenklet. Poenget mitt er bare å vise at det faktisk er mulig å etablere en betydningsrelasjon mellom leksemene 'støvlag' og 'landslag' – men forbindelsen er altså indirekte.

Helt til slutt: Det er flere problemer ved den kognitive tilnæringsmåten enn de jeg har nevnt her. Kognitiv semantikk har et visst subjektivistisk og kulturrelativistisk tilsnitt som etter min oppfatning kan føre til at en i visse tilfeller står i fare for å gjøre alt relativt. Det er ikke alle aspekter ved språk som er avhengig av den enkelte språkbrukeren og den bestemte kulturen som vedkommende befinner seg innenfor. Men når det gjelder visse aspekter ved beskrivelsen av leksemers betydning – kanskje først og fremst polysemiforholdet – mener jeg at den kognitive tilnæringsmåten og

beskrivelsesmodellen helt klart har en fordel sammenliknet med den strukturalistiske.

LITTERATUR

- Bloomfield, L. [1933] 1984. *Language*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Chomsky, N. 1995. *The Minimalist program*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Endresen, R. T. 1995. "Kompetanse og kognitiv grammatikk." I: Fabricius-Hansen, C. og A. M. Vonen (red.): *Språklig kompetanse – hva er det, og hvordan kan det beskrives?* Oslo: Oslo-studier i språkvitenskap 11, Novus forlag.
- Endresen, R. T., H. G. Simonsen og A. Sveen (red.). 1996. *Innføring i lingvistik*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Feil, R. M. og B. Laursen. 1989. "Strukturel semantikk og formel leksikalsk representasjon." I: *Hermes* 2/89.
- Frege, G. 1892. "Über Sinn und Bedeutung." I: *Zeitschr. f. Philosophie und philosoph. Kritik* 100, 25-50.
- Lakoff, G. 1987. *Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind*. Chicago: Chicago University Press.
- Langacker, R. W. 1987. *Foundations of cognitive grammar* (vol. I). Stanford, Ca.: Stanford University Press.
- Langacker, R. W. 1988. "A view of linguistic semantics" og "An overview of cognitive grammar". I: Rudzka-Ostyn, B. (red.): *Topics in cognitive linguistics*. Amsterdam: Benjamins.
- Lyons, J. 1977. *Semantics* (vol. I). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Lyons, J. 1995. *Linguistic semantics: An introduction*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Porzig, W. 1934. "Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen." I: *Beiträge zur deutschen Sprache und Literatur* 58, 70-97.
- Trier, J. 1934. "Das sprachliche Feld. Eine Auseinandersetzung." I: *Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung* 10, 428-449.

Vokalharmoni og vokalbalanse i gammelnorske tekster¹

LIVE STOKSTAD

1. DEN SPRÅKHISTORISKE BAKGRUNNEN FOR ENDELSESVOKALENE I GAMMELNORSK

Vokalharmoni og vokalbalanse er nedfelt i gammelnorske tekster som to ulike styringsprinsipp for valg av endingsvokal i ordet, og vi går ut fra at de på hvert sitt vis representerer lydutviklinger som har vært mer eller mindre gjennomført i det gammelnorske språket. Nøkkelen til valget av endingsvokal ligger i egenskapene til stavelsen foran, og for tostava ord, som er det jeg vil ta opp her, vil det si rotstavelsen.

Fra germansk tid av er rotstavelsen alltid den som har sterkest *trykk*. Trykk står i en naturlig sammenheng både med lengde og kvalitet til vokalene i et ord (jf. punkt 8 nedenfor). Slik spiller trykk ei viktig rolle også for vokalharmoni og vokalbalanse, og det er nødvendig å gjøre klart hva trykk er for en størrelse. 'Trykk' er helt enkelt den krafta vi setter i gang artikulasjonen av en stavelse med. En trykksterk stavelse er en stavelse som produseres med større lufttrykk fra lungene enn de omkringliggende stavelsene.

Trykk blir ofte omtalt sammen med *aksent*, og skilles ikke alltid fra det. Et eksempel på det har vi i *Norsk og nordisk før og nå*, der betegnelsen "den germanske trykkaksenten" (Torp 1982:5) er brukt. Men fonetisk sett er trykk og aksent uavhengige fenomen, og må i prinsippet holdes fra hverandre. I forprøveboka (Theil Endresen m.fl.1996:199) er en aksentuert stavelse definert som en stavelse som i tillegg til at den er trykksterk, blir framheva *tonalt* i forhold til omkringliggende stavelser. Det vil si at grunntonefrekvensen (antall vibrasjoner i stemmeleppene) øker eller avtar sånn at grunntonen blir en annen for denne stavelsen enn for stavelsene rundt.

---

¹ Artikkelen er basert på min prøveforelesning for cand. philol.-graden 26. november 1997. Her er bare gjort små endringer i forhold til forelesningsmanuset, og tittelen er den samme. Takk til Arne Torp som har lest og kommentert teksten.

I indoeuropeisk regner en med at det har vært flytende eller skiftende trykk: trykket kunne ligge hvor som helst i ordet.² Men etter at trykket hadde festa seg, kan vi behandle rotstavelsen som synonym med *trykksterk* stavelse, mens alle endingsstavelser er mer eller mindre *trykksvake* i forhold til denne. Etter synkopetida har vi to vokalsystemer i norrønt, et ganske rikholdig system for trykksterke posisjoner, og et langt enklere system for trykksvake posisjoner. Systemet av trykksterke vokaler er ulikt for lange og korte:

Trykksterke, korte vokaler

	Fremre		Bakre	
	Urunda	Runda	Urunda	Runda
høy	/i/ <i>	/y/ <y>		/u/ <u>
mellomhøy	/e/ <e>	/ø/ <ø>		/o/ <o>
lav			/a/ <a>	/ɔ/ <q>

Trykksterke, lange vokaler

	Fremre		Bakre	
	Urunda	Runda	Urunda	Runda
høy	/i:/ <í>	/y:/ <ý>		/u:/ <ú>
mellomhøy	/e:/ <é>	/ø:/ <ø>		/o:/ <ó>
lav	/æ:/ <æ>			/ɔ:/ <á>

Vokalsystemet for trykksvake posisjoner i klassisk norrønt inneholder bare tre vokalfonemer, som vi foreløpig kan gjengi som /i/, /u/ og /a/. Disse tre fins bare som korte, og de danner et helt symmetrisk og maksimalt differensiert system: Vokalen /a/ er lav, /i/ er høy og fremre, /u/ er høy og bakre. Men historien om de trykksvake vokalene slutter ikke der! Det som møter oss i trykksvak posisjon av ordformene i de gammelnorske tekstene, er nemlig ikke bare vokaltegna <i>, <u> og <a>, men dessuten flere andre vokaltegn. Som eksempel kan vi se på

² Vekslingene i norrønt mellom (assimilert) ustemt og (uassimilert) stemt konsonant i bøyingsmønsteret til for eksempel 'finna' (infinitiv) – 'fundinn' (partisipp), 'slá' (infinitiv) – 'sleginn' (partisipp) lar seg forklare som rester etter de friere trykkforholda på tidligere språktrinn.

dette utdraget fra Den eldre Gulatingslova (ca. 1250-1300), der vi i tillegg til <i> og <u> også har <e> og <o> som endingsvokaler:

Her ero nymæle þau er [tekin varo með magnus konongs, Eysteins ærkibiscops oc Erlings <Jarls oc allra hinna vitrazto manna i Nor[-] umræðom>. þat er nu þvi n[est at sa skal konongr vera at No[rege er skilgetenn er Norex konongs [sunr nema þeim ragne ill[zca æða uvizca. En ef þessir lutir rinda [hinum ellzta fra riki, þa scal sa hans broðer samfeðra konongr væra er [ærkibiscope oc lioð biscopum þyckir bezt [væra fallenn til.

Seinere i artikkelen skal jeg komme inn på tekster som har <æ> og <e> der normalisert, klassisk norrønt har <a>.

Vi må gå ut fra at det er en viss korrespondanse mellom skrifttegna som er brukt i de enkelte tekstene, og den fonetiske realiseringa av dem. Det betyr at skriveren av den enkelte teksten, eller skriveren av forelegget til denne teksten, eller skolen skriveren hører til, har hatt en uttale av endelsesvokalene i språket sitt som gjenspeiles i de valgte skrifttegna. Skrifttegna som er valgt i teksten ovenfor, tyder på at de to høye endelsesvokalene har vært uttalt som [e] og [o] i språket til skriveren. På denne bakgrunnen må vi regne de tre vokalfonema /i/, /u/ og /a/ som underspesifiserte i analysen av de gammelnorske tekstene. For å markere abstraksjonsnivået vil jeg i det følgende gjengi dem med stor bokstav: /I/, /U/, /A/. Systemet av endelsesvokaler kan da settes opp slik:

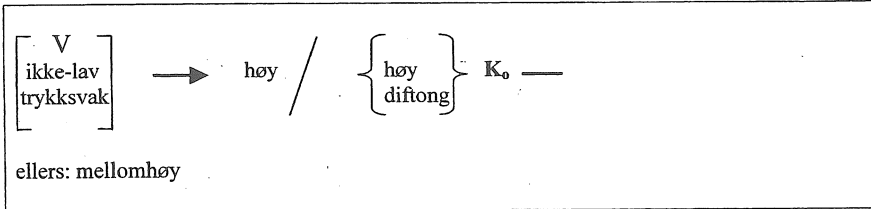
Trykksvake vokaler

	Fremre	Bakre
ikke-lav	/I/ <i>, <e>	/U/ <u>, <o>
lav	/A/ <a>, <æ>, <e>	

Hva er så dette mangfoldet av endelsesvokaler – bare virvar, eller fast regulert mønster som vi kan sette opp fonologiske regler for? Det er tendenser til orden i kaoset, mer i enkelte tekster enn i andre, og det er slike tendenser begrepa vokalharmoni og vokalbalanse beskriver.

2. VOKALHARMONI OG VOKALBALANSE. TID OG STED

Med *vokalharmoni* menes variasjoner som dem vi så i utdraget fra Den eldre Gulatingslova. Det er samsvar mellom endingsvokalen og rotvokalen når det gjelder artikulasjonshøyde. Dermed kan vi sette opp en regel for vokalharmonien sånn den arter seg i gammelnorske tekster:

Vokalharmoniregelen

Harmoniregelen sier at trykksvake, ikke lave vokaler, dvs de to jeg har kalt /I/ og /U/, blir realisert som høye – dvs. [i] og [u] – når de står i følgende omgivelser: bak en høy vokal pluss en eller flere konsonanter, eller bak en diftong pluss en eller flere konsonanter (diftongene i norrønt har jo også *høy* sistekomponent). Ellers, det vil si i andre omgivelser, blir den underspesifiserte endelsesvokalen ifølge denne regelen realisert som mellomhøy, altså [e] og [o]. Det siste er ei grov forenkling i forhold til de lave og korte vokalene, for noen av dem gir også høy endingsvokal. Kort /æ/ (e) og /ə/ gir de høye endingsvokalene [i] og [u]. Kort /a/ gir regelrett [e], men [u]. Jeg vil komme tilbake til harmonimønstret om litt.

Uttrykket *vokalbalanse* er det samme som *vokaljamvekt* (ofte bare kalt *jamvekt*), og det dekker variasjoner som dem vi finner i diplomtet DN XXI: 8 fra 1308. Dette diplomtet er trulig skrevet på Eidsvoll. Finn Hødnebo har talt opp infinitivsformer og presensformer i 3. person plural i dette gamle brevet, og resultatet ser slik ut (Hødnebo 1977: 382):

taka	hæyræ (to eks)
vera (to eks)	sendæ
gera	sættæ
hafa	þrættæ
lata	haldæ
	hægnæ
	gangæ
	nytæ
	dømæ

Verbformer i diplomtet DN XXI 8

Brevet viser samsvar mellom endingsvokalen og rotstavelsens lengde, sånn at <æ> står etter lang rotstavelse, som i rekka til høyre i figuren, mens <a> står etter kort rotstavelse, som til venstre. (Rotstavelsen var kort for verbet *lata* i østnorsk.)

Vokalbalanse må ha satt inn som regulerende mønster i god tid før kvantitetsomlegginga i mellomnorsk tid. Kvantitetsomlegginga gjorde alle trykksterke stavelser lange og tok på den måten vekk hele vokalbalansens grunnlag. Eyvind Fjeld Halvorsen (1989) forteller at skrivemåten <æ> for /A/ i trykksvak posisjon fins i brev fra Hamar bispedømme fra 1270 og utover, og det samme skriver Ingeborg Hoff (1981). Trøndsk har fulgt etter, men litt seinere: Det fins nesten ingen eksempler på reduksjon av /A/ til <e> i trøndsk fra før 1300.

Når det gjelder tidfesting av vokalharmoni, skriver Finn Hødnebo at den kan "følges fra eldste skrifttid og et godt stykke inn i 1300-tallet som en slags norm" (Hødnebo 1977:379). Og Magnus Rindals undersøkelse av brev fra Opplanda (Rindal 1981) stemmer med det; han skriver at "den vanlege vokalharmonien held seg godt i materialet heilt fram til 1350".

Mye av litteraturen om vokalharmoni og vokalbalanse er skrevet med utgangspunkt i de gammelnorske dialektene. Vokalharmoni og vokalbalanse har vært brukt som grunnlag for å bestemme målføregrensene og hvert målføre, og siden har også de samme trekkene blitt brukt som grunnlag for å plassere enkelte håndskrifter innenfor disse målføregrensene – slik at resonnementet blir sirkulært.

Kort sagt er den vanligste teorien i dag om vokalharmoni i gammelnorske tekster at den har virka over hele det norske målområdet, i større eller mindre grad og med mer eller mindre konsekvent gjenspeiling i skrift. Den kan ha vært litt mindre omfattende i sørvestlandsk, og kongebrevlandet over har lite vokalharmoni. Vokalbalanse derimot, er klart begrensa til østnorsk, dvs østlandsk og trøndsk.

Begge fenomenene har satt spor etter seg i moderne norsk. Fra dagens gudbransdalsmål for eksempel, har vi vokalharmonisk veksling i partisippformer som "biti" – "skote" og i svake substantiver som "reko" – "mysu". Eksempler på resultater av vokalbalansen finner vi igjen i dag blant annet som kløyvd infinitiv – "lesa", men "finne" – og kløyvd bøyning av a-verb "lagar" – "har laga", men "kaster" – "har kaste" (romeriksmål).

3. VOKALBALANSE OG VOKALHARMONI SOM ALLOFONISKE VEKSLINGER

Når jeg nå skal se litt nærmere på hva vokalharmoni er, og deretter på hva vokalbalanse innebærer, er det viktig å holde fast ved at vokalvekslingene jeg tar for meg, ikke endrer antallet trykksvake vokalfonemer i gammelnorsk. Det er hele vegen de tre /I/, /U/ og /A/ som utgjør fonemsystemet. Det vi regner med at de ulike skriftsymbola representerer, er kombinatoriske allofoner innenfor hvert av fonema, og vokalharmoni og vokalbalanse regulerer vekslinga mellom disse allofonene. Skrifttegna <i> og <e> står for språklydene eller fonene [i] og [e], og disse fonene er ulike realisasjoner av /I/. Skrifttegna <u> og <o> symboliserer uttalevarianter av /U/, skrifttegna <a> og <æ> symboliserer hver sin uttalevariant eller overflateform av fonemet /A/. Språklydene det dreier seg om, står i de håndskriftene der harmonien eller balansen er gjennomført, i parvis komplementær distribusjon. I de lydige omgivelsene der den ene allofonen står, fins altså aldri den andre, og omvendt.

At vokalharmoni og vokalbalanse ikke berører fonemstatusen til /I/, /U/ og /A/, innebærer at vokalvekslingene vi skal se på, ikke har ordskillende status i gammelnorsk, og det spiller dermed ingen rolle for

informasjonsformidlinga om en skriver bruker det ene eller det andre grafemet til å representere lyden han har i denne posisjonen i talemålet sitt. Derfor forventer vi ikke at de talemålsvariantene vokalvekslingene representerer, nødvendigvis skal få en konsekvent gjengivelse i skrift. Vi står overfor et alvorlig metodisk problem: Vokalharmoni og vokalbalanse er lydutviklinger, fenomen som har oppstått og opptrådt i talespråket. Men talespråket fra den gang har vi i dag ingen direkte tilgang til; det konkrete grunnlaget som talen skulle kunne danne for den fonologiske analysen, er borte.

4. VOKALHARMONI OG VOKALBALANSE SOM NATURLIGE, FONOLOGISKE PROSESSER

En god innfallsvinkel til vokalharmoni og vokalbalanse kan være å se på dem som naturlige fonologiske prosesser. At de kan kalles naturlige, viser seg i det at de representerer hver sin type lydutvikling som er kjent fra mange språk og mange typer språk: Vokalharmoni er en slags *assimilasjon*, vokalbalanse en slags *reduksjon*. Begge er til dels fonetisk motivert, på den måten at det er typiske artikulatoriske tendenser som bevirker dem.

En kan framstille *vokalharmoni* i en flernivåmodell på denne måten:

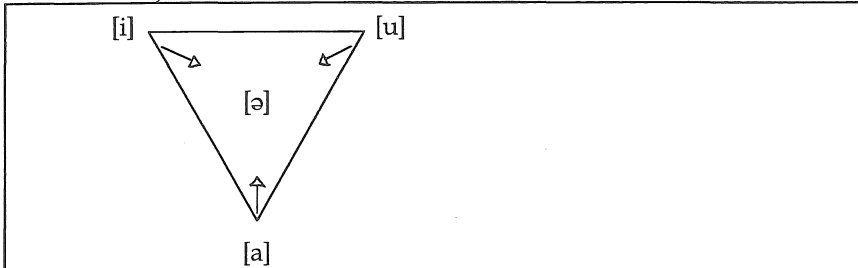
Vokalharmoninivå	[+ høy]	[- høy]	[+ høy]	[- høy]
Segmentnivå	l u t I r	b r o: ð I r	s i: n U m	e r U
	mask.nom.pl. "hlutir"	mask.nom.sg. "bróðir"	mask.dat.sg. "sinn"	3.p.pl.pres.ind. "vera"

Vokalharmoni analysert i en flernivåmodell, fritt etter Katamba (1989:211 f.)

Assimilasjon er å gjøre uttalen enklere ved å beholde samme tungehøyde gjennom hele ordet. Den assimilasjonstypen det handler om her, er progressiv, sånn at taleapparatet "henger igjen" fra første delen

av ordet. Vokalharmoni avtegner seg som et fonologisk mønster der alle vokalene innenfor et bestemt område må dele en eller flere fonologiske egenskaper. Endingsvokalen, som er underspesifisert med hensyn til artikulasjonshøyde, er markert i figuren med stor bokstav, og den stipla linja viser hvordan "uttalesmitten" går. Ett av den trykksterkere vokalens distinktive trekk – for de gammelnorske tekstene er det tungehøyden – plasserer seg på suprasegmentalt nivå og sprer seg utover i ordet, til den neste vokalen, som dermed får samme artikulasjonshøyde. Vokalene [i] og [e] er like med hensyn til alle trekk så nær som dette ene, det samme er [u] og [o]. Overflateforma til disse fire ordformene fra Gulatingslova blir 'lutir', 'broæer', 'sinum' og 'ero', slik det står å lese i utdraget ovenfor.

Vokalreduksjon er også en måte å forenkle artikulasjonsarbeidet på. Det krever mer energi å uttale høye og lave vokaler enn mellomhøye. En må rett og slett bruke flere muskler for å heve eller senke tunga sånn at en når de artikulatoriske ytterpunktene. Slik kan vokalreduksjon framstilles i vokalfirkanten:

Vokalfirkanten med de tre fullvokalenes reduksjonsbevegelse mot reduksjonsvokalen schwa

Ved reduksjon vil vokalen /a/ gå opp og mot midten, vokalene /i/ og /u/ går ned og mot midten. De nærmer seg reduksjonsvokalen schwa, [ə], som er den vokalen vi får når tunga ligger i hvilestilling. Vokalbalanse representerer ett av mange utviklingssteg i det overordna reduksjonsforløpet som preger språkutviklinga, ei vokalutvikling som går i retning av sammenfall og schwa. Diakront sett er det som skjer at språket går fra å gjøre det lett for lytteren å oppfatte hva vi sier, til å

gjøre det lettere for taleren å artikulere. (Vi antar da at distinksjonen mellom de tre vokalene på et tidligere stadium var maksimal.)

5. DE GAMMELNORSKE TEKSTENE

Jeg vil konkretisere framstillinga av de to fenomena jeg skal gjøre greie for, ved å peke på synlige utslag i gammelnorske tekster. Begrepet vokalbalanse vil jeg knytte til vokalvekslinger i håndskriftene mellom skrifttegnene <a> og <æ>, vokalharmoni-fenomenet til vekslinger mellom skrifttegnene <i> og <e>, og <u> og <o> i endingene. Denne avgrensinga er ikke tilfeldig, men står i sammenheng med hva vi finner av eksempler i de gammelnorske tekstene. Amund B. Larsen skreiv i 1913 at

... om der var nogen forskjel på behandlingen av i og u efter samme prinsipp (dvs vokalbalanseprinsippet), har man hittil ikke kunnet finde av de skriftlige vidnesbyrd (Larsen 1976:332, min parentes)

Jeg har ikke sett at noen etter hans tid heller har funnet forekomster av balansestyrt veksling mellom vokalene <u, o> og <i, e> i norske tekster fra den norrøne perioden, det er vel mulig at det kan ligge uoppdaga eksempler i det mellomnorske materialet. I alle fall fins det i svensk.

Når det gjelder vekslinga mellom vokalene <a> og <æ>, rapporterer Ingeborg Hoff om variasjon etter det vokalharmoniske prinsippet i et brev fra Lom – sånn at fremre, ikke-lav rotvokalisme gir <æ> i endinga, resten gir <a>. Hoff mener å spore det samme mønstret i et håndskrift av Eldre Eidsivatings kristenrett, AM 58 qv. Men ingen har funnet flere tekster med samme trekket, så jeg syns det er naturlig å si med Magnus Rindal at variasjonsmønstret for <a/æ> må være et særpreg ved dette ene brevet; tekstfunnene er i alle fall ikke mange nok til at de kan være utgangspunkt for generaliseringer. Igjen måtte vi ha gått til svensk for å finne klare forekomster av vokalharmonisk styrt veksling mellom <a> og <æ>.

5.1 Vokalharmonien i noen gammelnorske tekster

Jeg har alt pekt på vokalharmoniske vekslinger i Gulatingslova. Regelmessige unntak fra det klassiske mønstret her, er at endingene får vokalen <e> når rotstavelsen har diftongen /øy/, og at de får endingsvokalen <i> når rotstavelsen har lang og kort /e/. Hødnebø mener det er fullt forenlig med det gammelnorske vokalharmonisystemet å ha <i> som endingsvokal nettopp etter lang og kort /e/.

Det klassiske vokalharmonisystemet som var utgangspunkt for regelen jeg satte opp i figur 1, bygger først og fremst på det Marius Hægstad i si tid fant ut om trøndsk. Men systemet varierer noe i forskjellige språkgranskeres framstillinger, og grunnen til det er vel først og fremst at ulike tekster har blitt lagt til grunn. Det er nemlig sånn at vokalharmonien ikke i noen håndskrifter er gjennomført helt konsekvent (jf. Hanssen, Mundal, Skadberg 1975:27). Hvorfor tekstene ikke har unntaksløs vokalharmoni, veit vi ikke, men Indrebø oppgir påvirkning fra skrevne forelegg som mulig årsak. Jeg vil igjen trekke fram det forholdet at det ikke eksisterer noen funksjonell motsetning mellom former med og uten vokalharmoni som 'getinn' og 'getenn', eller 'haföe' og 'haföi', 'þjófom' og 'þjófum'.

Kongsspeilet, Konungs skuggsjá, er overlevert i ca 60 håndskrifter. De sørøstlandske fragmenta fra ca 1260 som er bevart, kalt RA 58 C, skal ha fast gjennomført vokalharmoni ifølge Trygve Knudsen, mens språket i hovedhåndskriftet, kalt AM 243 b, som også er norsk, framstår som temmelig kaotisk når det gjelder reguleringa av endingsvokalene.

Strengleikar er oversatte ridderfortellinger fra 1300 eller litt før. Det aktuelle håndskriftet heter De la Gardie 4-7, Uppsala og er skrevet med to forskjellige hender; de to strengleikene jeg har sett nærmere på, er ført i pennen av den første av de to. Det er regelmessig samsvar mellom vokalkvaliteten i trykksterk stavelse og ending i disse stykkene, men i forhold til det klassiske vokalharmonimønstret er det også en del unntak. Det samme ordet kan først stå med den ene endingsvokalen, så med den andre, og i noen tekstsekvenser ser det ene settet av endingsvokaler ut til å ha fått overtaket helt.

Finn Hødnebø har undersøkt formene i dette håndskriftet (Hødnebø 1984) og rapporterer om et trekk ved språkføringa til hand 1

som slett ikke er uvanlig for de gammelnorske tekstene: grafema <e> og <æ> i den trykksterke stavelsen gir uventa endinger. I forhold til de klassiske reglene er endingsvokalen <i> i overvekt hos den skriveren jeg har sett på: i tostavellesorda er endingsvokalen <i> svært ofte brukt etter lang og kort /e/, og uavhengig av hva slags språkhistorisk opphav denne e-en har. Etter /æ:/ brukes omtrent like mye <i> som <e>. (Etter regelen jeg har satt opp, skal både kort og lang /e/ og lang /æ:/ gi endingsvokalen <e>, ikke <i>.) Det er ikke overraskende at det nettopp er etter <e> og <æ> at endingene vakler, sett i forhold til fonema disse skriftteguna representerer. Det tok vel litt tid før fonema kort /æ/ og /e/ var falt sammen og den fonologiske statusen deres var helt klar. Det samme gjelder for mange gamle Stavangerbrev også, og for vokalharmonien i fem vestfolddiplomer som Kristin Bakken har undersøkt (Bakken 1997).

Brev fra Opplanda fra tida fram til 1350 har blitt undersøkt av Magnus Rindal, og han har denne konklusjonen (Rindal 1981:70): "Alt i alt må det seiest at materialet mitt har bra gjennomført vokalharmoni." Men i Rindals materiale, særlig de breva som ikke er fra domkirkemiljøet på Hamar, er det sterke innslag av <æ> i trykksvak stilling, og det ser ut til at skrifttegnet <æ> ikke bare representerer fonemet /A/, men også fonemet /I/. Etter Rindals framstilling er allofonen [e] til fonemet /I/ redusert til [æ] i disse breva, i alle fall blir den skrevet som det, og samtidig er den vokalharmoniske vekslinga holdt oppe, sånn at der endinga skal være [i] etter vokalharmonien, står oftest <i>, men der endinga skal være [e], står i stedet <æ>. De to alternative realisasjonene av det underspesifiserte fonemet /I/ er altså i språket disse diplomene avspeiler, ikke [i] og [e], men [i] og [æ].

5.2 Vokalbalansen i noen gammelnorske diplomer

Vokalbalanse og vokalreduksjon er unge språktrekk i den gammelnorske perioden. Eksempler finner vi først og fremst i brev fra østlandsområdet, slik som det tidligere nevnte DN XXI:8. Rindal finner skrivemåtene <æ> og <e> i trykksvak stilling for /A/ i mange av opplandsbrevha undersøker. Han rapporterer at fonemet /A/ har mer reduksjon etter lang enn etter kort stavelse, slik at det blir realisert

som <æ> eller <e>: "Etter kort staving har alle breva mest ureduisert /a/" (Rindal 1981:72). Det er av interesse for spørsmåla jeg skal ta opp i det følgende hvordan den såkalte progressive j-omlyden (Rindal 1981:60) forkludrer dette bildet. Progressiv j-omlyd betegner overgangen fra <-ja> eller <-ia> til <-jæ> eller <-iæ>, og fører på den måten til reduksjon av /A/. Slik sett trekker progressiv j-omlyd og reduksjon av /A/ i samme retning, og det er naturlig å tenke seg at reduksjonen først har skjedd i ord som ender på "-gja" og "-kja". Det er mye av <æ> for /A/ etter <j> i opplandsbrev, ifølge Rindal, men det som viser seg, er at <-jæ> for <-ja> i mange håndskrifter *ikke* ser ut til å være bestemt av rotstavelsens lengde. Endelsen <-jæ> kan komme inn like gjerne etter kort som etter lang rotstavelse, for eksempel i infinitivsformer som 'sitiaē' (for 'sitja') og 'viliaē' (for 'vilja'). Sett i forhold til gudbrandsdalsmålet i dag, som har a-ending i de kortstava verba med /j/, er det naturlig å minne om at skrifteegna ikke alltid er like pålitelige kilder til det fonologiske systemet i språket til skriveren. Men at noe er i bevegelse i systemet av endelsesvokaler, det synes ganske klart ut fra alle de trykksvake <æ>-ene i opplandsbrev.

6. VOKALBALANSE OG JAMVEKTSHYPOTESEN

Diakront sett kan vi si om tekstene som gjennomfører vokalbalanse, at fullvokalen /a/ *holder seg* etter kort rotstavelse, men *reduseres* til vokalen /æ/ (eller /e/) etter lang rotstavelse. Det er den nøkterne beskrivelsen av det som skjer, basert på det som er observerbart i bevarte tekster. Men lærebøkene presenterer et langt dristigere og mer spennende scenario, som jeg først skal legge fram og deretter diskutere.

Overalt i landet fantes altså på den ene sida ord med kort rotstavelse og på den andre sida ord med lang rotstavelse. Begge typene rotstavelser var trykksterke, mens endelsesstavelsene i orda var trykksvake. Så langt er det greit. Men så begynner det å skje ting i østlandsk og etter hvert også i trøndsk, og det er at det samla trykket i de kortstava orda blir jevnere fordelt mellom rotstavelse og ending. De korte rotstavelsene gir fra seg noe av trykket sitt til endelsen og deler med den. De kortstava orda fikk på dette stadiet en særegen uttale med tilnærma like mye trykk på rot og endelse i østnorske målføre: de ble

jamvektsord. Det er naturlig å regne med at bitrykket endinga fikk i de kortstava orda, i neste omgang har medført at endinga ble litt lengre, vi kan si halvlang. Lengden på rotvokal og endingsvokal jevner seg ut. Når vokalreduksjonen så setter inn i østnorsk, blir den motvirka i kortstava ord av det relativt sett sterke trykket og den økte varigheten i endingsvokalen. I langstava ord derimot, slår reduksjonen igjennom sånn trykksentreringa på rotstavelsen legger opp til.

Det forklaringsforslaget til vokalbalansen i norsk som jeg har gjenfortalt nå, kan vi kalle jamvektshypotesen: De kortstava orda blir uttalt med bitrykk og økt varighet på endestavelsen i østnorsk, fra utpå 1200-tallet en gang og til de moderne kvantitetsreglene overtar.

7. JAMVEKTSHYPOTSENS STYRKE

På hvilket grunnlag kan vi snakke om jamvektsuttale av kortstava ord i gammelnorsk? Hvor sterk er hypotesen om at kløyvinga av endelsesvokalene på grunn av lang og kort rotstavelse i de gammelnorske tekstene er en følge av bitrykk på endelsen og jamvekt? For å vurdere holdbarheten til hypotesen, må jeg først få brakt på det reine hvilke kilder vi kan øse av for å finne språklige argumenter for å påstå noe som helst om et dødt språk, og hvilke kilder det er mi oppgave å granske her. Ifølge Hreinn Benediktsson (1972) kan vi hente materiale for å danne hypoteser om norrønt språk fra tre områder:

- 1 Ortografien i håndskriftene
- 2 Metrikken i skaldedikta
- 3 Historisk-komparativ lingvistikk

Det er ved å sammenlikne med seinere utviklingstrinn av språket, altså punkt 3, vi finner det viktigste og desidert mest omtalte grunnlaget for jamvektshypotesen. Det er her vi finner det som har gitt jamvektshypotesen dens kraft: Dialektene i Nordgudbrandsdalen har de samme vokalvekslingene i dag som vi finner i de gamle tekstene, og ikke nok med det: I disse dialektene blir de kortstava orda den dag i dag uttalt med jamvekt. Tilbakeslutning fra moderne nordgudbrandsdalsmål er ikke noe dårlig argument for at alle østnorske dialekter kan ha hatt jamvektsuttale før kvantitetsomlegginga, men det er vel heller ikke utenkelig at gudbrandsdalsmålet kan ha vært aleine om dette

språkdraget. Ikke til forkleinelse for nordgudbrandsdalsmålet, men jamvektsuttalen der i dag *kan* jo ha oppstått som en rein innovasjon bare der, uten å være rest etter et språkdrag som har vært rådende over hele det østnorske målområdet.

Uansett er det bare den førstnevnte av de kildene Hreinn nevner, nemlig ortografien i håndskriftene, som er mitt emne her. Teorien om jamvektsuttale dreier seg om trykkforhold, men det er vanskelig å tenke seg synkrone argument i ortografien for det antatte *bitrykket på endinga* i kortstavelserorda. Det var tross alt ikke for å forsyne ettertida med et godt fonologisk analysemateriale at de strevde og skreiv i middelalderen. Ett utsagn fra artikkelen til Hødnebo fra 1977 stiller jeg meg gjerne bak: "Kunnskapen om trykk, intensitetsgrader og fordeling er relativt teoretisk og bygd på tilbakeslutninger" (Hødnebo 1977:376).

Men en kunne tenke seg utslag av trykkutjamning indirekte markert ortografisk, gjennom lengdeangivelser. Moderne undersøkelser tyder på en viss sammenheng mellom trykk og lengde. Det fantes måter å uttrykke lengde på også den gangen, mer eller mindre etablerte og konvensjonaliserte. Vokallengde kan vises i vanlig skrift ved bruk av aksenttegn, mange skrivere bruker riktignok ikke det, men da er det stort sett uproblematisk å bestemme om rota er kort eller lang for det enkelte tilfellet ut fra ordets historie og andre håndskrifter. Håndskriftene gir et relativt godt grunnlag for å si noe om lengden av rotstavelserne. Derfor har jeg framstilt påstanden om at rotstavelserens lengde regulerer fordelinga mellom <a>-er og <æ>-er i endingene som relativt ubestridelig.

Men når det gjelder endestavelserne, som er det springende punktet her, er det ikke vanlig å markere lengde, de trykksvake vokalfonema i gammelnorsk er i utgangspunktet alltid korte. Bare i Axel Kocks *Svensk ljudhistoria IV* (Kock 1921: 2 f.) har jeg kommet over synkrone belegg for at endingsvokalen faktisk var lengre enn vanlig i de kortstava orda – dvs. halvlang i stedet for kort. Skriftegnet <w> står i enkelte tekster ifølge Kock for [u:], skrivemåten <aa> står for [a:], skrivemåtene <ij> og <y> står for [i:]. Tekstene Kock viser til, er disse:

1 Et svensk håndskrift fra ca 1500, Cod. Ups. Cat. Benz. nr 23 bruker dobbeltskrevne vokaltegn for å angi lengde: *nw* for 'nú'. Poenget er at <aa> for halvlang /a/ og <w> for halvlang /u/ også er brukt i endinga til tostavellesord etter kort rotstavelse i dette håndskriftet: *vikw, ærw, talaadhe, skipaat*. Derimot brukes enkelt <o> og <a> etter lange rotstavelser. Men Kock føyer til at dobbeltskreven a og dobbeltskreven u også kan være uttrykk for en spesiell kvalitet av disse vokalene som vedkommende dialekt skal ha hatt; da står to ord igjen.

2 Diplom nr 29 i DD fra 1360 gir et eksempel på at fonemet /l/ etter kort rotstavelse er skrevet <ij>: *synij*. I andre gammelsvenske håndskrifter finner Kock formene *lutij, vilii* (han oppgir ikke referanser til disse håndskriftene). Kock tolker også skrifttegnet <y> for fonemet /l/ som uttrykk for halvlang vokal. Kortstavellesorda han oppgir som eksempel, er *gudhy, taky, glædhy*.

3 "Fornnorska handskrifter från 1300-talet använda stundom aa i andra stavelsen av kortstaviga ord med akc. 2, t. ex. *beraa, hafuaa*." Dette punktet er sjølsagt det mest interessante for oss, fordi det gjelder gammelnorske håndskrifter. Men dessverre oppgir ikke Kock hvilke håndskrifter eksempla er henta fra.

Hvor overbevisende er så disse tekstfunnene til Axel Kock? Jeg har i alle fall ikke greid å finne noe bedre eller mer direkte tekstbelegg for trykkutjamning og jamvektsuttale av kortstava ord i gammelnorsk tid. Tanken om jamvektsuttale av de kortstava orda rundt 1300-tallet i østnorsk er etter mitt skjønn ikke særlig godt fundert, hvis en ser synkront på det. Jeg syns slett ikke det virker usannsynlig at vekslingsmønsteret i gammelnorske tekster også beror på trykkforhold og endingsvokalens kvantitet, ikke bare på rotstavelens lengde, men det er vanskelig å finne belegg for det.

8. HØDNEBØ 1977

Forklaringsgrunnlaget som blir brukt både for det som skjer før det gammelnorske språkstadiet, overgangen fra urnordisk til norrønt, og

for det som skjer med kvantitetsforholda etterpå, i mellomnorsk tid, er det som i *Norsk og nordisk før og nå* er omtalt som "tendensen til å auke skilnaden mellom trykksterke og trykklette stavingar i språket" (Torp 1982:6). Og Finn Hødnebo målbærer den samme tanken:

Det antas generelt at trykk på hovedstavelse (førstestavelse eller rotstavelse) i de fleste germanske språk har økt i styrke etter hvert. Det synes logisk å regne med at det etter synkopetid skal en kraftigere aksentuering til på første stavelse for å kunne bringe endringer i det stavelsesfattige og såre enkle endingsapparat som synkopen levnet (Hødnebo 1977: 376)

Vokalharmonien føyer seg pent inn i den antatte utviklingstendensen der artikulasjonskrafta så og si hoper seg opp i førstestavelen på en sånn måte at det går ut over uttalen av stavelsen som følger, enda om vokalharmoni ikke skal betraktes som en reduksjonstendens. Den <e>-en vi finner i vokalharmonisk veksling med <i>, har ikke vært uttalt som reduksjonsvokal, men som en tydelig artikulert ikke-høy, ikke-lav, fremre, urundet vokal. (Nå er det selvsagt ingen som har kunnet måle kvaliteten til den trykksvake [e] hos en norskspråklig i mellomalderen, men det er i alle fall sånn denne lyden blir uttalt i dialekter som skiller mellom trang e [e] og reduksjonsvokal [ə] i endelsene i dag.)

Vokalreduksjon, og det at /A/ har gått til [æ] etter lang rotstavelse, finner også støtte i utsagnet fra Hødnebo ovenfor. Men jamvektshypotesen innebærer at trykkforholda i østnorsk på et visst stadium har frigjort seg fra tendensen som ligger i bunnen her, sånn at endinga får økt trykk igjen på bekostning av førstestavelen. På den måten rimer den dårlig med tanken til Hødnebo om at trykket på førstestavelen bare har tiltatt gjennom tida. Perioden da kortstava ord hadde bitrykk på endelsen og endelsen var halvlang, framstår som et brudd og et sidespor i forhold til de lange linjene som står som forklaringsgrunnlag for det som skjer med trykk og lengde både før og siden i norsk.

Jeg får presisere at det problemet jeg prøver å formulere nå, nok handler minst like mye om de språkhistoriske framstillingene, som det handler om språkhistorien sjøl. Det behøver ikke være det minste

problematiske for *språket* at det plutselig utvikler seg en fonologisk tendens til at rot og ending får jamnere trykk og kanskje også lengde. Men i lærebøkene framstilles denne historien på en måte som får det til å se påfallende ut, fordi det bryter med den store historien, den om stadig sterkere trykk på rotstavelsen. Det er fort gjort og i tillegg pedagogisk å tillegge språket litt mer mening og sammenheng enn hva det strengt tatt er grunnlag for – jamfør tittelen på Ingeborg Hoff's bok "Opphav og samband". Det er selvsagt en sammenheng mellom norsk språk fra germansk tid til i dag, men trykkforandringer den gangen og uttalevarianter i dagens dialekter forklarer ikke alt.

Finn Hødnebo sier også i sin artikkel at "Det siste, [det vil si et system i vest som lar endingsvokalene være i fred] kunne tyde på en jevnere trykkfordeling på hoved- og bistavelser" (Hødnebo 1977:379). Hypotesen her er at danske dialekter har sterkest aksentuering av førstestavelen, islandsk har svakest, og norsk ligger et sted midt i mellom. Grunnlaget for hypotesen finner Hødnebo i utviklinga av endelsesvokalene: Fordi det ikke har skjedd noe særlig med endelsene etter synkopetida i vest, må islandsk og de av vestlandsmåla som har lite reduksjon, ha fått stoppa tendensen mot ytterligere forsterking av trykkaksenten tidligere enn i øst, der utviklinga av endelsesvokalene har gått lenger. Men her må vi passe oss for en sirkelslutning: Trykket har vi jo alt brukt til å forklare utviklinga av endingsvokalene med. Og når vi bruker trykkforholda til å forklare endingene med, må vi finne noe annet å forklare trykkforholda ved hjelp av enn disse endingene. Men fins det noe sånt belegg for hvordan trykkforholda har vært?

En kan trekke ut av Hødnebo's resonnement som en slags prediksjon at jamvektsuttale mer sannsynlig vil oppstå i islandsk enn i østnorsk, mens reduksjon skulle ligge an til å skje i alle typer ord, ikke bare de langstava, i øst. Forholda ligger best til rette for jamvektsuttale i vest, fordi trykket ikke er så konsentrert om hovedstavelsen der som i øst. Men sånn veit vi jo at det ikke har gått!

9. LYDUTVIKLINGA SOM EN NATURLIG KONSEKVENNS AV TRYKKFORHOLDA

På tross av at trykkforholda ikke kommer til syne i skrift, men bare vokallengde (og andre ting som står i forhold til dem), går Hødnebo

1977 langt videre i sin teori om "Trykk, vokalharmoni og vokalbalanse". Et underforstått premiss i argumentasjonen til både Hødnebo og Kock er at det eksisterer en naturlig sammenheng mellom trykk, lengde og vokalkvalitet. Økt trykk gir økt varighet, som igjen gir reduksjonsmotstand. Jo mer trykk og lengde, desto lettere er det å holde fullvokalen [a] oppe reint artikulatorisk, i forhold til en redusert [æ]. Eller som Indrebø uttrykker det: I mål som har "ljodkraft att til ord-enden", vil "ord-enden" holde seg bedre (Indrebø 1951:242).

Det er åpenbart at vokalreduksjon og vokalbalanse henger sammen med trykkfordelinga i ordet. Ingeborg Hoff skriver at grafemet <e> for fonemet /a/ særlig er brukt i endinga i trestavelsesord i starten. Tredjestavelen er ekstra trykksvak, og det vil si ekstra utsatt for reduksjon. Det kan godt være at også lengde hører til i samme årsakskjede, sånn at trykksvake stavelser tenderer mot å være kortere enn trykksterke. For eksempel er det jo sånn i moderne islandsk, at de korte vokalene faller i retning av schwa, mens de lange opprettholder kvaliteten. Jo lenger en vokal er, desto bedre tid har vi på oss til å nå fram til fullvokalens tungestilling langt ut i vokalfirkanten (jf. figur 4). Men de naturlige forbindelsene her kan ikke tas for gitt, det er ikke vanskelig å finne eksempler på at språk går andre veier også. Naturlighet styrker jamvektshypotesen, men kan ikke på noen måte utgjøre en beviskilde for våre fonologiske antakelser.

10. VOKALHARMONI OG VOKALBALANSE SAMTIDIG?

Det er noe overlapping i tid mellom vokalharmoni og vokalbalanse. Jeg skal se litt nærmere på hvordan de to lydutviklingene står i forhold til hverandre i det østnorske språkområdet. Kan de to fenomenene vokalharmoni og vokalbalanse eksistere samtidig og side om side som styringsprinsipp i ett og samme språkssystem, eller utelukker de hverandre gjensidig? Trygve Knudsen finner ingen motsetning, heller ikke Ingeborg Hoff, men både Hødnebo, Fjeld Halvorsen og Bakken ser ut til å helle mot det siste – kvalitet og kvantitet på rotstavelsen kan neppe virke som styrende prinsipp for reguleringa av endingsvokalen samtidig hos en språkbruker. Da får vi et problem i forhold til de gammelnorske håndskriftene der fonema /I/ og /U/ later til å være

harmoniregulert, mens /A/ oppviser reduksjon etter balanseprinsippet. Dette gjelder for eksempel for Eidsivatings kristenrett OUB 317 kvarto (fra første halvdel av 1300-tallet), og for ganske mange brev.

Enten må vi si om disse tekstene at <æ> ikke er uttrykk for vokalreduksjon, og Fjeld Halvorsen argumenterer fornuftig for at det er tilfelle i OUB 317 kvarto. Eller vi kan si at vokalharmonien ved fonema /I/ og /U/ ikke er levende lenger. Eller, vi kan jenke oss litt og gå bort fra det synet Hødnebø uttrykker sånn: "Vokalharmoni og vokalbalanse står i kontrast til hverandre og konkurrerer om overtaket på det samme endingsapparat"(Hødnebø 1977: 382). Jeg har framstilt forholda i gammelnorsk som om det var ganske mye greiere, idet jeg har sett på vokalharmoni som noe som bare gjelder for de underliggende fonema /I/ og /U/, og vokalbalanse som noe som virker bare på /A/. Jeg ser ingen aktuelle motforestillinger mot dette: vokalharmoni og vokalbalanse trenger ikke være gjennomgripende prinsipp som gjelder alt eller ingenting av endelsesvokaler. Det er kjent fra mange språk at vokalharmoni er virksom bare ved noen av vokalfonema. Slik blir det ikke noe problem at vokalharmonien fortsatt styrer vekslingene [i] - [e] og [u] - [o], samtidig som reduksjonen har satt inn der det er fritt fram for den, nemlig ved /A/.

Det er som en videreføring av dette systemet vi kjenner østnorske dialekter i dag: Vi har tydelige rester etter et tilbakelagt vokalharmonistadium. I ord med endelsesvokal /I/ og /U/ har denne vokalharmonien i mange tilfeller blokkert for den konkurrerende reduksjonstendensen. Men det er rotstavelsens kvantitet, ikke kvalitet, som er det styrende prinsipp for endelsesvokalen, for de vokalharmoniske endingene fins bare i de gamle *jamvektsorda*, eller kanskje jeg heller skulle si i de gamle *kortstava orda*, jamvekt eller ikke jamvekt.

BIBLIOGRAFI

- Bakken, Kristin 1997: Gunnleik Ormsson. En skriver og hans norm. Maal og Minne 1
- Benediktsson, Hreinn (red.) 1972: The first grammatical treatise. Institute of Nordic Linguistics. Reykjavík
- Endresen, Rolf Theil, Hanne Gram Simonsen og Andreas Sveen (red.) 1996: Innføring i lingvistikk. Oslo: Universitetsforlaget
- Halvorsen, Eyvind Fjeld 1989: Litt om endelsesvokalene i Eidsivatings kristenrett i OUB 317 4. Festskrift til Finn Hødnebo 29. desember 1989
- Hanssen, Eskil, Else Mundal og Kåre Skadberg 1975: Norrøn grammatikk. Oslo: Universitetsforlaget
- Hoff, Ingeborg 1981: Om vokalveikjing i bøyingsmorfem i gamal austnorsk. Trykt i Opphav og samband. Utgreiingar om norske målføre. Skrifter frå Norsk målførearkiv XXXVI. Universitetsforlaget
- Hødnebo, Finn 1977: Trykk-vokalharmoni-vokalbalanse. Trykt i *Sjötíu ritgerðir helgaðar Jakobi Benediktssyni* Reykjavík
- Hødnebo, Finn 1984: Vokalharmonien i Strengleikar. Trykt i *Festskrift til Ludvig Holm-Olsen på hans 70-årsdag den 9. juni 1984* Øvre Ervik: Alvheim & Eide
- Indrebø, Gustav 1951: *Norsk målsoga*. Utgitt av Per Hovda og Per Thorson Bergen: John Griegs boktrykkeri
- Katamba, Francis 1989: *An introduction to phonology* London and New York: Longman
- Knudsen, Trygve 1967: Om det eldste bevarte sørøstnorske skriftspråk. Trykt i *Skriftradisjon og litteraturmål* Oslo
- Kock, Axel 1921: *Svensk ljudhistoria IV Vokaler i infortis-stavelser* Lund
- Larsen, Amund B. 1976: Om vokalharmoni, vokalbalangse og vokaltiljævning i de norske bygdemål. Trykt i Magne Myhren (red.) *Amund B. Larsen Skrifter* Universitetsforlaget
- Noreen, Adolf 1923: *Altnordische Grammatik I. Altisländische und altnorwegische Grammatik (Laut- und Flexionslehre)* Halle (Saale): Verlag von Max Niemeyer
- Rindal, Magnus 1981: *Brev frå Opplanda før 1350 Skrivemiljø og språkform* Oslo: Novus forlag

Torp, Arne 1982: *Norsk og nordisk før og nå* Oslo-Bergen-Tromsø: Universitetsforlaget

Eidsivatings kristenrett OUB 317 kvarto

Gulatinglova: Kristenretten. Bjørn Eithun, Magnus Rindal og Tor Ulset (utg.) 1994: I *Norrøne tekster nr. 3*, Norsk Historisk Kjeldeskriftinstitut, Riksarkivet. Oslo:

Konungs skuggsjá. Ludvig Holm-Olsen (utg.) 1970: I *Utvalgte stykker av Konungs skuggsjá*. Bergen: Universitetsforlaget

Strengleikar. Robert Cook og Mattias Tveitane (utg.) 1979: I *Norrøne tekster nr. 3*, Norsk Historisk Kjeldeskriftinstitut. Oslo

Meningsskaping og forhandling i samtale

JAN SVENNEVIG

En samtale er en felles aktivitet, der deltakerne i stor grad er avhengige av hverandre for å få gjennomført det de ønsker. Ikke bare er de avhengige av den andres samarbeid for å komme til orde og få sagt det de vil, men de må også samarbeide om en felles forståelse av hva som blir sagt. Om man mener at man uttrykker seg aldri så presist og forståelig, så holder det ikke hvis man ut fra responsen skjønner at den andre har oppfattet noe helt annet. Vi må altså forholde oss til hverandres forståelse og arbeide praktisk for å etablere en felles plattform å bygge på videre i samtalen. Dette arbeidet kan vi kalle *forhandling*. Denne metaforen fra arbeidslivet framhever at vi i samtale stiller visse krav til hverandre, tar på oss visse forpliktelser, og at vi tilpasser oss hverandre i søken etter en viss enighet. For å illustrere forhandlingsprosessene i samtale, skal jeg ta utgangspunkt i noen eksempler på spørsmål og ulike måter å forholde seg til dem på.

EN MISFORSTÅELSE

La oss begynne med et eksempel på en misforståelse. Ragnhild og Victoria sitter på en restaurant og studerer menyen (se tegnforklaring¹):

Eksempel 1: Ragnhild og Victoria

- 1 R: (6.5) 'hm (3.3) Du hakke lyst på 'pizza.
- 2 V: (2.0) 'Jo for'såvidt.
- 3 R: (0) 'Egentlig.
- 4 V: .. 'Jo (2.5) 'absolutt,
- 5 (1.5) hvis ikke så er sikkert ikke den= .. fuc- 'fuccilli
- 6 eller hvordan det 'uttales,
- 7 med 'skogsopp,
- 8 den er sikkert ikke så 'dum den ['heller.]

- 9 R: [det er sik]kert 'kjempegodt.
10 V: (0) Men --
11 Vi kan godt ta en 'pizza asså.
12 .. Det e= det er det !veldig lenge siden jeg har 'spist.
13 R: .. 'Åja,
14 jeg kunne egentlig godt tenke meg noe 'annet jeg,
15 det var 'det jeg 'tenkte på.
16 Men du kan jo .. ta en 'liten en [vet du.]
17 V: ['åh,]
18 .. [[<@ nei= @> @@@@ @@@@ @@@@ @@@@ @@@@ @@@@]]
19 R: [[@ @ @ @ @ @ @ @ @ @ @ @ @ @ @ @ @ @]]
20 [<@ det var liksom derfor jeg sa-- @>]
21 V: [<@ jeg syns du spurte sånn,]
22 .. <SIT du kun"ke tenke deg en 'pizza da? SIT>
23 R: .. X= -- @> [<@ <SIT ja for du ha"kke lyst på 'pizza, SIT>
24 det var 'sånn jeg mente å 'si det. @>]
25 V: [@]

Grunnen til misforståelsen her, er at Ragnhilds innledende ytring ("Du ha'kke lyst på pizza") kan forstås på ulike måter, enten som et *spørsmål* om Victoria har lyst på pizza eller som et *forslag* om å bestille pizza. Den negative formen har ulike funksjoner i de to tilfellene. Hvis ytringen er et spørsmål, indikerer negasjonen en forventning om et negativt svar, og Ragnhild ber da altså bare om en bekreftelse på sin formodning om at Victoria ikke har lyst på pizza. Hvis ytringen er et forslag om å bestille pizza, er negasjonen en høflighetsmarkør, som skal gjøre det enklere for Victoria å avvise forslaget hvis hun ønsker det (jf. Brown & Levinson 1987).

Spørsmål og forslag krever ulike typer respons. Man *aksepterer* eller *avslår* et forslag, mens man *svarer* på et spørsmål. Det er ikke umiddelbart klart hva Victorias respons er. "Jo forsåvidt" kan bety enten: "Jo, forsåvidt, det har jeg lyst på" (svar på spørsmålet), eller: "Jo, forsåvidt, det kan vi gjerne bestille" (akseptering av forslaget). I fortsettelsen viser hun imidlertid at hun ser på spørsmålet som i alle fall relatert til hva de skal bestille. I linje 5 sier hun: "hvis ikke ..." og så

nevner hun et alternativ, nemlig fuccilli med skogsopp. Denne formuleringsmåten ser ut til å henvise til et underliggende spørsmål om hva de skal bestille ("hvis ikke vi skal bestille det, så ...") og ikke hva de har lyst på. Dette blir enda klarere i linje 10–12, der Victoria eksplisitt sier at de godt kan *ta* en pizza. Her viser Victoria endelig klart at hun oppfatter Ragnhilds innledende initiativ som et forslag.

Ragnhild viser i sin respons på dette igjen (l. 13–16) at hun ikke hadde ment å foreslå å bestille pizza. Hun sier rett ut at hun ikke har lyst til å bestille pizza og at det var det hun "tenkte på" da hun spurte. Altså korrigerer hun her Victorias tolkning og hevder at hun intenderte å stille et spørsmål og ikke å komme med et forslag. Ettersom Victoria i mellomtiden har vist interesse for å bestille pizza, kompenserer hun for sitt avslag (det at hun trekker seg fra pizzaen) ved å framheve at Victoria gjerne må bestille en egen pizza.

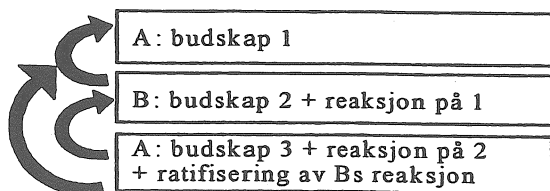
På dette punktet viser Victoria at hun skjønner misforståelsen ved at hun utbryter "åh" i overlapping med slutten av Ragnhilds tur. Denne slags uttrykk brukes konvensjonelt til å vise at man har forstått eller lært noe nytt (jf. Heritage 1984). Deretter begynner begge å le, mens Victoria avslår Ragnhilds høflige tilbud om å bestille pizza alene. Etter dette kommer de begge med metakommentarer om årsakene til misforståelsen, Ragnhild ved å forklare hva hun hadde ment å si og Victoria ved å fortelle hvordan hun tolket Ragnhilds ytring.

FORHANDLING

Det vi ser i dette utdraget, er en relativt eksplisitt forhandling eller diskusjon om hva Ragnhilds ytring i linje 1 skulle regnes som. Utgangspunktet var at Ragnhild så ut fra Victorias respons at denne ikke hadde oppfattet henne slik hun hadde intendert. Og det er akkurat slik vi oppnår en plattform av felles forståelse i samtale. Når vi reagerer på et initiativ i samtalen, viser vi samtidig hvordan vi oppfatter det. Våre reaksjoner viser vår forståelse av tidligere replikker. Og dermed kan initiativtakeren se på responsen hvordan hun er blitt oppfattet. Hvis responsen viser en for avvikende forståelse av ytringen hennes, kan hun komme inn i neste omgang og korrigere denne forståelsen, slik Ragnhild

gjorde her. Ethvert initiativ i en samtale utgjør på denne måten et forhandlingsutspill, en påstand eller et krav, og enhver respons viser en fortolkning av utspillet og en akseptering eller avvisning av det. Vi får en syklus som kan representeres som i figur 1.

Figur 1. Treleddet forhandlingssyklus

I vårt tilfelle var Ragnhilds innledende ytring budskap 1. Victorias respons var budskap 2, og inneholdt både en akseptering ("Jo forsåvidt"), et alternativ (fuccilli) og et nytt forslag (om å bestille pizza). Som reaksjon på budskap 1 viste denne responsen en fortolkning av Ragnhilds initiativ som et forslag. Ragnhild kom med budskap 3 ("Åja, jeg kunne egentlig godt tenke meg noe annet jeg") og gav dermed en reaksjon på budskap 2 (et avslag på Victorias forslag) og en avkrefteelse av Victorias forståelse av hennes opprinnelige initiativ. Slik når de fram til enighet om hva Ragnhilds initiativ skal regnes som i samtalen.

Vi har mange ulike måter vi kan vise vår forståelse av den andres ytring på. Vi kan hevde forståelse ved å gi tilbakekoplingssignaler av ulike slag ("mhm", "jaha" osv.). Og bare ved at vi går videre i samtalen, så forutsetter vi at vi har forstått forrige ytring tilstrekkelig, siden vi ikke stopper opp og ber den andre gjenta eller forklare. Måten vi fortsetter på, viser videre *hvordan* vi har forstått forrige replikk. Og endelig hender det at vi eksplisitt signaliserer hvordan vi har forstått den andre ved å repetere eller parafrasere det den andre har sagt (Clark 1996:228).

Forhandlingssyklusen gjentar seg hele tiden i en samtale, slik at enhver replikk fungerer på tre plan samtidig. For det første fungerer den som et førsteposisjonstrekk, altså som et selvstendig bidrag som virker delvis bestemmende for hvordan man kan gå videre i samtalen. For det andre fungerer den som et andreposisjonstrekk, som en reaksjon på et tidligere bidrag og dermed som en fortolkning av dets betydning. Og endelig fungerer den som en ratifisering av den andres fortolkning av ens egen tidligere replikk.

På denne måten peker replikkene både forover og bakover i samtalen. På den ene siden skaper de betingelser for den videre samtalen og påvirker dermed hvordan de påfølgende replikkene forstås. Samtidig er de med på å definere hva de tidligere replikkene skal forstås som. Resultatet blir en slags hermeneutisk sirkel i miniatyr, der replikkene forstås i lys av hverandre og det ikke gis noe endelig, eksternt kriterium for hva en ytring skal bety:

- Hver ny replikk tolkes i lys av foregående replikker. Foregående replikker skaper kontekst for forståelsen av den nye.
- Hver ny replikk viser en fortolkning av foregående replikker. Den nye replikken skaper kontekst for forståelsen av de foregående.

Ytringens mening blir en felles konstruksjon, der begge parter gjennom sine utspill forhandler om en felles forståelse. Talerens intensjon blir bare én brikke i dette spillet. Ofte aksepterer vi til og med fortolkninger av våre ytringer som vi ikke opprinnelig hadde intendert, så lenge de ikke bryter for mye med hva vi kunne tenke oss å bli tillagt å mene.

NOEN EMNER FOR FORHANDLING

Hva er det så vi forhandler om i en samtale? I eksemplet over var det hva slags språkhandling Ragnhilds ytring skulle regnes som: et spørsmål eller et forslag. Dette perspektivet skiller seg fra klassisk språkhandlingsteori, der språkhandlingsstatus blir tilskrevet ytringer i isolasjon. Her ser vi at ytringens status som språkhandling ikke er gitt før deltakerne i samtalen blir enige om hva den skal regnes som.

Vi skal nå gå videre med å se på noen andre aspekter ved ytringers mening som er gjenstand for forhandling. Selv om man er enig om at en ytring er et spørsmål, så er det ikke dermed gitt hvordan man skal gi respons på den. Av og til blir spørsmål stilt uten at det er meningen at man skal svare på dem. Her er et eksempel fra en kollokviegruppe, der Eva og Linn diskuterer hvordan de skal analysere en tekst:

Eksempel 2: Eva og Linn

- 1 Eva: ... men 'dette er en eh en !annen type tekst,
 2   så jæ- jeg 'vet ikke om det er !det jeg .. først hadde tenkt å 'gjøre
 3   [med denne--]
 4 Linn: [Men hvilken] type tekst 'er det. @@ [[@]]
 5 Eva: [[Ja ikke]] 'sant?
 6 Linn: @
 7 Eva: Det er 'det som er e=
 8 Linn: 'litt-
 9   Hvordan finner man !ut hvilken type 'tekst det er.
 10 Eva: mhm

I dette utdraget stiller Linn to spørsmål, i linje 4 og 9. I sine responser anerkjenner Eva berettigelsen av spørsmålene, men gjør ikke noe forsøk på å besvare dem. Hun tar dem altså opp som spørsmål som bare blir presentert uten å være stilt henne direkte. Om Linn virkelig ønsket et svar fra Eva eller ei, kan vi ikke vite. Men hun godtar Evas reaksjon og gjør ikke noe mer for å få henne til å svare.

Selv om deltakerne i en samtale oppfatter noe som et spørsmål, er det altså ikke alltid sikkert at det skal besvares. Også dette er et forhandlingsspørsmål. Vi kjenner fra gammelt av til en type spørsmål som aldri skal besvares – de retoriske spørsmålene. Spørsmålene i dette eksemplet likner ikke på disse, ettersom det i slike tilfeller er snakk om svar som gir seg selv ut fra sammenhengen, mens det her er klart at Linn virkelig ønsker å få vite hva slags tekster det er og ikke allerede vet det.

Hvis man finner ut at det er meningen at man skal svare på et spørsmål i en samtale, så må man finne ut om det er meningen at man

skal svare med en minimal eller en utvidet respons. Hvis noen stopper oss på gata og spør om hvor mye klokka er, så vet vi at det som regel er forventet et kort, minimalt svar. Spørsmål som innleder et nytt emne i en samtale, derimot, inviterer til en utvidet respons (Schegloff, under arbeid). I min doktoravhandling har jeg analysert samtaler mellom ukjente samtalepartnere (Svennevig 1997). De innledet mange emner med spørsmål som "Hva driver du med?", "Hvor kommer du fra?" osv. Det som kjennetegnet responsene på disse spørsmålene, var at mottakerne som regel gav mer informasjon enn det de eksplisitt ble spurt om. På den måten signaliserte de at de ville og kunne bidra til å etablere dette som et nytt emne for samtalen (Svennevig 1997, 1999). Minimale responser ble tatt opp som avslag på invitasjonen til å innlede et nytt emne.

Her skal vi se på et eksempel der to deltakere ser ut til å operere med ulike definisjoner av hva slags respons som er relevant. Anna (A) og Charlotte (C) er to svenske studenter som er i Oslo på et sommerkurs i norsk. Før dette utdraget har akkurat Charlotte fortalt om sin strabasiose reise dagen før og visse komplikasjoner med å få rom på studentbyen:

Eksempel 3: Anna og Charlotte

- 1 A: (1.5) eh jag kom också i .. i 'går,
 2 men jag fick ju 'rum <X och så där, X>
 3 det var bara att ... jag hade inga--
- 4 C: (1.5) ['sängkläder? @@@@]
- 5 A: [inga 'sängkläder] eller så,
 6 så jag la olika (1.0) 'kläder ovanpå mej och,
 7 (1.3) jag [sov] som en 'stock,
- 8 C: [mhm]
- 9 A: jag var så 'trött,
 10 jag sov nästan=,
 11 ... e= ja en 'elva 'timmar i natt.
 12 (1.0) @@ [@@ fast jag 'frös lite.]
- 13 C: [jaha varifrån==] kom 'du?
- 14 A: (1.7) e=m jag kom--

- 15 jag studerar i 'Stockholm.
 16 C: mhm,
 17 A: så jag kom 'därifrån.
 18 C: mhm,
 19 A: fast .. 'innan är jag från Öre'bro.
 20 C: .. nej jag tänkte= m .. 'resvägen,
 21 A: (0) ja,
 22 C: om det var ... nån stans 'långt ... <X<P uppifrån men, P>X>
 23 A: nej ... pratar .. jag--
 24 jag byter dia'lekt så ofta så jag --
 25 ... det kanske <@ 'låter som jag är norrifrån,
 26 @@ [@ @ @ @ @ @]
 27 C: [jag är så 'dålig på det med dia'lekt så,]
 28 A: ... mhm.
 29 C: (2.7) men du 'fick sängkläder i 'dag?
 30 A: ja.
 31 (1.3) och e= jag fick låna gar'diner av e=,
 32 han som bor bred'vid mig.

Det vi skal ta for oss her, er Charlottes spørsmål i linje 13: "varifrån kom 'du?". Dette spørsmålet knytter klart an til Annas narrativ. Det innledes med responsordet "jaha", og verbet står i preteritum slik som verbene i den forutgående historien. Anna svarer også i preteritum, men gir også visse tilleggsopplysninger som Charlotte ikke direkte har spurt om, nemlig at hun studerer i Stockholm og at hun opprinnelig er fra Örebro (l. 14–19). På den måten gjør hun mer enn bare å "svare på spørsmålet". Det hun gjør, likner mer på det som ukjente samtalepartnere vanligvis gjør når noen innleder et emne med et slikt spørsmål; hun gir en utvidet respons med generell informasjon om sin bakgrunn.

Her kommer Charlotte inn og sier at det hun mente å spørre om bare var reiseveien (l. 20–22). Hun korrigerer dermed Annas forståelse av hva som er relevant å ta med i svaret på Charlottes opprinnelige spørsmål. Videre angir hun bakgrunnen for hvorfor hun spurte, nemlig at hun lurte på om Anna kom fra et sted "långt uppifrån". Det kan dermed se ut til at hun søker en forklaring på hvorfor Anna var så trøtt

og sov som "en stokk" i elleve timer. Hvis hun hadde hatt en lang reisevei, for eksempel fra Nord-Sverige, så ville det ha forklart saken. Selv om dette ser ut til å være et forsøk på å klargjøre hva hun mente med spørsmålet, ser det ikke ut til å virke særlig oppklarende for Anna. Hun relaterer ikke spørsmålet til reisevei i det hele tatt, men til sin dialekt (l. 23–25). På den måten er hun igjen i ferd med å gi generell bakgrunnsinformasjon om sin geografiske opprinnelse. Charlotte svarer med å si at hun er dårlig på dialekter (l. 27), og underbygger dermed ikke hypotesen om at dialekten er grunnen til at hun spurte. Dette inviterer ikke Anna til å gå videre, og hun gir da også bare en minimal respons. Etter en lengre pause tar Charlotte opp tråden fra Annas narrativ igjen, og går videre med et nytt spørsmål knyttet til den ("men du fick sängkläder i dag?").

Det som ser ut til å hende her, er at de to har ulike oppfatninger av hva spørsmålet i linje 13 er. Anna viser gjennom sine responser at hun oppfatter spørsmålet som en dreining i emnet, fra hennes reise til et mer generelt fokus på hennes geografiske bakgrunn. Hun gir en utvidet respons og viser derved villighet til å innføre dette som et nytt emne for samtalen. Charlotte viser gjennom sin metakommentar i linje 20 at hun hadde et mer spesifikt fokus for spørsmålet. Det ser dermed ut til at hun egentlig bare var interessert i en konkret saksopplysning for bedre å forstå noe i den forutgående narrative sekvensen. Resultatet av de ulike forståelsene blir et problematisk punkt i samtalen. Anna får ikke klarsignal til å gå videre med å utvikle sin bakgrunn som et nytt emne, og Charlotte får aldri etablert en felles forståelse av hva spørsmålet hennes var ment som. Det problematiske viser seg i ensidig latter fra Anna (l. 25–26), som kan tolkes som et symptom på pinlighet, og en etterfølgende lang pause. Samtalen kommer tilbake på sporet først når Charlotte vender tilbake til Annas erfaringer fra dagen før.

Hvordan Anna skulle svare på dette spørsmålet, ble altså forhandlet fram fra tur til tur. Og resultatet var med på å definere hva slags sekvens deltakerne var engasjert i for øyeblikket, en emneinnledning eller bare en parentes (eller *sidesekvens*, Jefferson 1972) i et allerede etablert emne. Forhandling i samtale gjelder dermed også

emneutviklingen, og, som en følge av det, hvor utfyllende respons det er relevant å komme med.

Endelig kan forhandlingen om forståelsen av et spørsmål være med på å signalisere hva slags aktivitet deltakerne er engasjert i, deres roller i den og lignende. I slike tilfeller fungerer ytringene som *kontekstualiseringssignaler*, det vil si som signaler som framkaller en bestemt kontekst, eller en viss definisjon av situasjonen (Gumperz 1982, 1992). Samtaleaktiviteter er konvensjonelle kommunikasjonspraksiser i et språksamfunn, så som rettslig avhør, middagssamtale og "bli kjent-samtale" (Levinson 1992). I neste eksempel er Clæsh og hans venninne Låvvi på spontanbesøk hos den tidligere læreren til Clæsh:

Eksempel 4: Clæsh, Låvvi og læreren (Brynjar Aa: *Clæsh*, 1987)

- 1 (Clæsh's oppmerksomhet rett over på TV'n og Zelig)
- 2 Clæsh: Er Zelig, jo! Ser du på?
- 3 Lærer: Står nå på...
- 4 Clæsh: Sett den du, Låvvi?
- 5 Låvvi: Nei, tror ikke det...
- 6 Clæsh: Sett den 17 eller 23 ganger, jeg. Er no så forbanna snålt med
- 7 den: Feit når han er sammen med feite og blir neger når han er
- 8 sammen med negra enda han er hvit. Han der Woody Allen må
- 9 bare være soft i pæra, hva?
- 10 Lærer: Hva fikk du ut av den, da, Kjell?
- 11 Clæsh: Oi, oi, oi — liksom leke skole nå da —?
- 12 Lærer: Neida, bare morsomt å høre hva du fikk ut av den —
- 13 Clæsh: Syns du det?
- 14 Lærer: Visst gjør jeg vel det!
- 15 (Clæsh setter prøvende opp henda sine i no som ligner et basketball-
- 16 claps. Læreren kjenner bevegelsen — tar imot invitten — og de
- 17 klapper flathanda mot hverandre)
- 18 Lærer: Ja —?
- 19 Clæsh: Trur at det Woody vil si er at jeg er Clæsh og at du er Ole — og
- 20 at Clæsh må være Clæsh og at Ole må være Ole — men at det
- 21 må gå an å fønke sammen samma faen.

Her er det spørsmålet i linje 10 som blir gjenstand for forhandling. Er dette et spørsmål som plasserer deltakerne i de gamle lærer/elev-rollene og framkaller en aktivitet à la leksehøring, eller er det noe annet? I stedet for å svare på spørsmålet tar Clæsh det opp til drøfting i en eksplisitt metakommentar ("Oi, oi, oi — liksom leke skole nå da —?"). Læreren må vise at han personlig synes det er "morsomt" å høre hva Kjell, alias Clæsh, fikk ut av filmen. Clæsh ber han til og med gjenta dette (l. 13) og inviterer han så til å bli med på et klapperituale som markerer fellesskap innenfor en subkultur (l. 15–17). Først når deres aktuelle identiteter er etablert på denne måten, går Clæsh med på å svare på spørsmålet, og da i et språk som også er tydelig markert som hørende til utenfor klasserommet.

Forhandlingen om hva dette spørsmålet "betyr", gjelder altså hva slags situasjon det framkaller, det vil si hva slags samtaleaktivitet de er engasjert i og hva slags roller deltakerne dermed får tildelt. Også dette er en del av meningen med en ytring i kontekst og forhandles fram fra tur til tur. Videre viser det at ytringene står i et hermeneutisk eller dialogisk forhold ikke bare til hverandre, men også til den mer overgripende situasjonsrammen. Våre roller i en konvensjonell samtaleaktivitet er med på å bestemme hvordan vi tolker de enkelte ytringene, men blir selv til dels bestemt av replikkene som blir ytret.

KONKLUSJON

Analysen har vist noen aspekter av en ytrings betydning som blir til i en dynamisk forhandling mellom deltakerne i en samtale. Disse aspektene er:

- 1 Hva slags språkhandling som utføres
- 2 Hva slags respons som er relevant
- 3 Hva slags emne eller overgripende sekvens replikkene inngår i
- 4 Hva slags utenomspråklig situasjon og rollefordeling som etableres

Dette forhandlingsarbeidet viser at det er en dialogisk relasjon mellom en ytring og dens kontekst, både språklig (nærliggende replikker) og

ikke-språklig (situasjon). Meningen med en ytring er til dels bestemt av denne konteksten, men er samtidig med på å etablere hva denne konteksten er. Tekst og kontekst konstituerer hverandre gjensidig.

REFERANSER

- Brown, Penelope & Stephen C. Levinson 1987. *Politeness. Some universals in language usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clark, Herbert H. 1996. *Using language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Du Bois, J.; S. Schuetze-Coburn, D. Paolino & S. Cumming 1993. "Outline of discourse transcription". I J. A. Edwards & M. D. Lampert (red.): *Talking data. Transcription and coding in discourse research*. Hillsdale: LEA.
- Gumperz, John J. 1982. *Discourse strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gumperz, John J. 1992. "Contextualization and understanding". I Alessandro Duranti & Charles Goodwin (red.) 1992. *Rethinking context. Language as an interactive phenomenon*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heritage, John 1984. "A change-of-state token and aspects of its sequential placement". I Maxwell Atkinson & John Heritage (red.) 1984. *Structures of social action: Studies in conversation analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jefferson, Gail 1972. "Side sequences". I David Sudnow (red.) *Studies in social interaction*. New York: The Free Press.
- Levinson, Stephen C. 1992. "Activity types and language". I P. Drew & J. Heritage (red.) *Talk at work*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schegloff, Emanuel A. (under arbeid). "Sequence organization". Manuskript, del av et større verk med arbeidstittlen *Talking in interaction: An introduction to conversation analysis*.
- Svennevig, Jan 1997. *Getting acquainted in conversation. A study of initial interactions*. Doctor artium-avhandling, Universitetet i Oslo.

Svennevig, Jan (under utgivelse). "Direkte og indirekte selv-presentasjon i samtaler mellom ukjente". Kommer i *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 1, 1999.

---

¹ Symboler som brukes i transskripsjonene:

.	(punktum)	hevdende intonasjonskontur
?		spørrende intonasjonskontur
,	(komma)	fortsettelsesintonasjon
..		kort pause (under 0.5 sekund)
...		mellomlang pause (0.5-1.0 sekund)
(1.2)		lengre pause (målt i tidels sekunder)
=		forlenging av lyd
'ord		trykksterkt ord
!ord		emfatisk trykk
[ord], [[ord]]		(vertikalt parallelle klammer) overlappende tale
[ord], [[ord]]		(doble klammer ved flere nærliggende tilfeller)
-		avbrutt ord
--		avbrutt intonasjonsenhet
@		latter (ett tegn for hver "stavelse")
<@ ord @>		latterkvalitet (leende eller lattermild tale)
<SIT ord SIT>		sitatstemme
<P ord P>		lav stemmestyrke ("piano")
<X ord X>		usikker transskripsjon

Systemet er basert på Du Bois m. fl. (1993).